

Morsø - Kulturmiljøatlas

Arbejdsrapport

December 2003

ARBEJDSRAPPORT

INDHOLDSFORTEGNELSE

Naturgrundlagets hovedtræk	side 2
Kulturlandskabets hovedtræk	side 9
De historiske hovedtræk	side 14
Bilag til afsnittet - De historiske hovedtræk	side 20
Arkitektoniske hovedtræk	side 48
Bilag til afsnittet - Arkitektoniske hovedtræk	side 77
Tid - temaer - emner	side 79
Følgegruppens udpegning af kulturmiljøer	side 89
Litteratur - eksempler på bøger og artikler	side 99
Kolofon	side 102

NATURGRUNDLAGETS HOVEDTRÆK

Selvom Mors' geologiske historie rækker meget lang tilbage, er det landskab, der ses i dag forholdsvis geologisk set ungt. Det er dannet under og efter den sidste istid.

Men under overfladen gemmer der sig geologiske formationer, som er meget ældre. Det ses dels i klinterne langs midt- og nord Mors kyster, dels i råstofgravene.

Istidslandskabet

I store dele af sidste istid, dvs. for ca 100.000 år siden, var hele Mors dækket af is. Da isen havde sin største udstrækning for ca 25.000 år siden strakte iskappen sig helt ned til det, der betegnes som hovedopholdslinien. Det er landskabsstrøget fra Bovbjerg ved Vestkysten indtil Viborg og fra Viborg mod syd ned gennem Jylland. Ismasserne har i deres bevægelse frem mod hovedopholdslinien dels jævnet eventuelle bakker ud, dels uddybet allerede eksisterende fordybninger i jordoverfladen. Næssund og Salling-sund, der i dag afgrænser Mors mod henholdsvis vest og øst, har før isen kom, ligget som dale i landskabet. Isen bearbejdede dalenes sider og bunde og gav dem i store træk den form, de har i dag. Det trug, der i dag udgør Thisted Bredning, fik også sin endelige udformning gennem isens påvirkning.

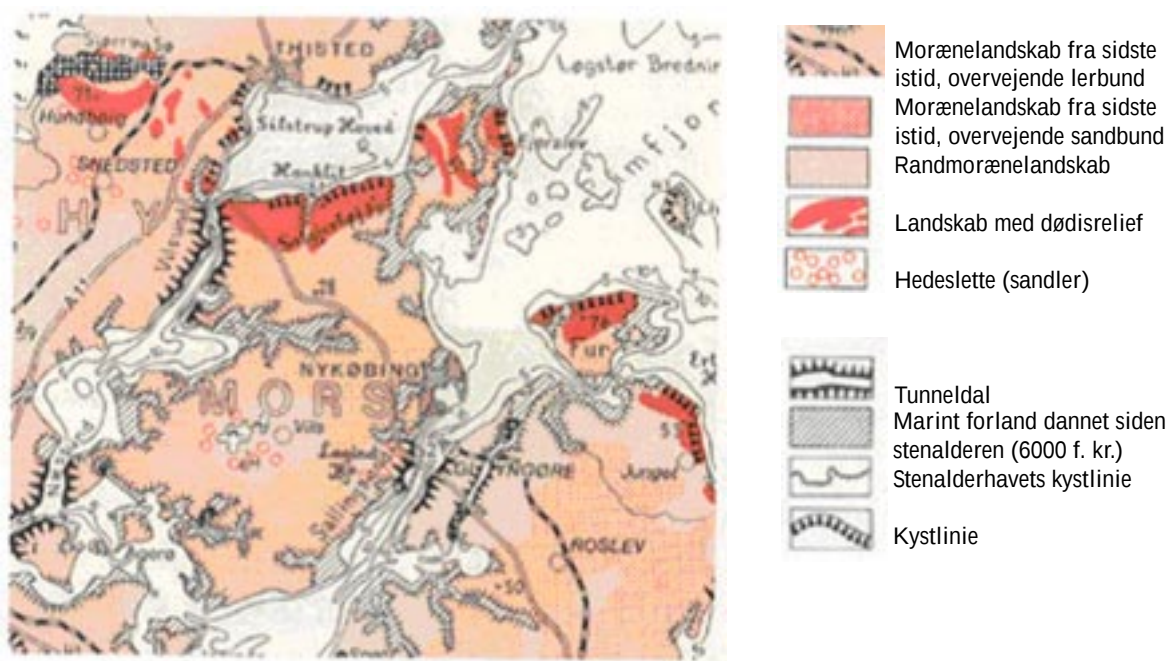

Fig. 1 Landskabsformerne på Mors, efter Per Smed, 1979, Geografforlaget

Syd- og Midtmors

Da isen begyndte at trække sig tilbage mod nord og nord-øst, fordi afsmeltningen gik hurtigere end tilførslen af ny is, blev de store mængder af materiale, som isen havde revet løs fra de områder, den havde passeret, efterladt som en såkaldt bundmoræne. Det er et bølget eller småbakket landskab. Det sydlige Mors er et sådant bundmoræne-landskab. Bundmorænen hviler oven på smeltevands-aflejringer fra den foregående istid. Medens bundmorænen består af lerjord, består de underliggende smeltevands-aflejringer af sand, grus og sten.

Bundmorænen mangler eller er meget tynd to steder på det sydlige Mors. Dels ved Legind Bjerger og dels centralt på øen i området mellem Redsted, Rakkeby og Vils. Begge steder er terrænet kuperet; men hvor slugterne og dalene i Legind Bjerger må formodes at være skabt af vand, der har skåret sig ned i terrænet, skyldes det ujævne landskab midt på øen, at der er tale om et dødislandskab.

I bortsmeltningssfasen har en del af isen haft et højere smeltepunkt end den øvrige is. Mens resten af isen er smeltet bort, har der derfor ligget store klumper af is tilbage, som efterfølgende er blevet overlejret med det sand og grus, der er transporteret med smeltevand fra den bortsmeltende is. De tilbageblevne isklumper kaldes dødis, fordi de i modsætning til isen i den sammenhængende ismasse ikke er i bevægelse. Efterhånden, som isklumperne smeltede, opstod der huller i terrænet (fig. 1, signaturen dødislandskab).

Det nordlige Mors

Men isens bortsmeltning skete ikke som en jævn tilbage-trækning. For eksempel standsede isen i en periode langs en zone, der bl.a. dækkede det nordlige Mors. Selvom klimaet set i et større perspektiv stadig blev mildere, forekom der alligevel klimasvingninger, der gjorde, at ismasserne i flere omgange på ny bevægede sig frem fra nordøstlig retning.

De voldsomme kræfter, det tryk og træk en kilometertyk isklappe kan udløse, rev store partier af det underliggende materiale op og pressede det op foran isranden som rækker af bakker - såkaldte randmoræner (se fig 1). De er disse gentagne isfremstød, der har dannet de parallelle bakke-systemer, som giver Nordmors karakter. Det vestligste system krones af Salgjerhøj, det østligste af Hulhøj. Feggeklit består også af materialer, der er revet løs fra undergrunden og skubbet op af isen. Materialerne, der er skubbet op fra de dybereliggende formationer, er dog dækkede af materiale, der har været transporteret inde i isen. Derfor er det allerøverste jordlag i randmoræne-landskaberne ikke væsentligt anderledes end i bundmorænelandskabet.

Fig. 2 Højdemodel over Mors. Forskellen i landskabet på den sydlige og den nordlige del af øen ses tydeligt.

Fastlandstiden og Stenalderhavet

Da landskabet blev lettet for trykket af den kilometertykke iskappe, hævede det sig og i en periode var det, der i dag er England, Danmark og den sydlige del af Sverige, et stort sammenhængende landområde. Perioden kaldes Fastlandstiden.

Området har henligget som tundra, og vand og vind begyndte at slide kanterne af det landskab, isen havde efterladt. Eksisterende kløfter og dale blev skåret dybere og der dannedes nye kløfter i bakkedragene.

Da de nordligere liggende ismasser efterhånden smeltede væk fra det øvrige Skandinavien steg havet, og de tidligere store sammenhængende landområder blev oversvømmede, fordi havet steg hurtigere end landet hævede sig. Geologerne kalder det Litorinahavet. En mere populær betegnelse er Stenalderhavet, fordi det er fra denne periode, vi har de første spor efter menneskelig bosætning i det nye landskab.

Stenalderhavet dannede fjorde langt ind i det, der i dag er Mors. Det nordligste Mors og Feggeklit lå som øer for sig selv, og det midterste og sydlige Mors var næsten skilt af en fjord i den lavning, hvor Lyngbro Bæk løber i dag.

Havet oversvømmede ikke kun landskabet. Det gnavede også i de højere landskaber, der fortsat stak op over havoverfladen. Dengang har det ikke kun været Hanklit, der stod som en klint.

Men landhævningen fortsatte. Efterhånden som landet hævede sig kom klinterne til at ligge tilbagetrukket fra fjorden, og vand og vind glattede de stejle sider ud. Det ses for eksempel ved Sundby og ved Skibsted strand, hvor de gamle klinte nu står som markante bakkedrag bag den hævede havbund. Fjorde blev tørre og den nordligste del af Mors kom igen til at hænge sammen. Den gamle havbund, der nu ligger som store flade områder op mod Stenalderhavets kyster, er vist som „marint forland“ på fig.1.

Landskabformer i stadig forandring

De landskabsformende processer, som begyndte så snart landskabet blev isfrit, fortsætter også i dag. Nu er det ikke et hav, men fjorden, der til stadighed ændrer på landskabsformerne. Ligesom havet gnaver også fjorden i klinterne. Men andre steder lægger fjorden til.

Et godt eksempel er tangen mellem Nordmors og Feggeklit. Mens fjorden gnaver i tangens østside, lægges der land til på vestsiden. Det, der for 15 - 20 år siden var nogle stenrevler, er i dag blevet til øer med plantedække og med tiden må de forventes at blive landfaste. Og Feggerøn strækker sig stadig længere ud i fjorden. Øens omrids er i stadig forandring - ikke voldsomme forandringer, men hele tiden små ændringer.

Under overfladen

Moleret

Hanklit er ikke kun interessant fordi den er et imponerende element i landskabet. Her kan man se, hvad indholdet er i de

flager, som isen under istiden havde revet op. De stærkt foldede strukturer består af moler og vulkansk aske. Moleret er dannet i et hav der dækkede området for mere end 50 mio. år siden. Det består af mikroskopiske kiselalger, der har levet i havet.

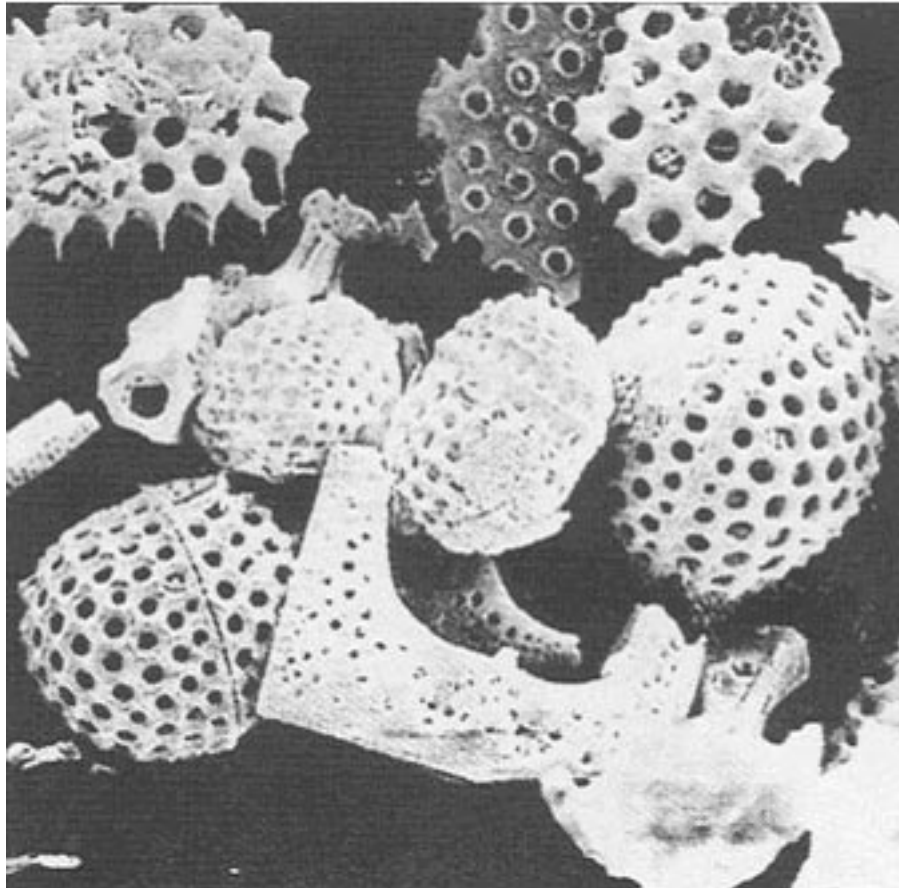

Fig. 3 Foto af kiselalger. Efter N.Bonde 1987 i „Geologisk set“, Det nordlige Jylland

Efterhånden som algerne døde, sank de ned på havbunden, hvor dyrenes skeletter danner hovedbestanddelen af moleret. Processen har forløbet over flere millioner år. Klimaet og havmiljøet har skiftet mange gange i den periode, hvor moleret blev aflejret. I nogle perioder har der været smådyr på havbunden og i andre ikke. Det har betydet, at der er to forskellige typer moler. En der består af meget fine og velordnede lag og en der er strukturløs, fordi havbunden er blevet gennemgravet af smådyr på bunden. Mens kiselalgerne aflejredes, lå der aktive vulkaner ude i et hav, der har dækket det område der i dag er Nordsøen. Når de var i udbrud, spredtes asken vidt omkring. I havdækkede områder sank asken til bunds. I moleret ses asken som mørke striber. Mens moler, ler og askelagene ifølge sagens natur har ligget vandret, da de blev dannede, har isen, da den rev lagene løs

og skubbede dem op, foldet og presset lagene.

Fig. 4 Foto af Hanklit med foldede moler- og askelag

Der har levet andre organismer i det hav, hvor kiselalgerne blev aflejrede.

Ligesom algerne sank de også til bunds, når de døde. Der kan derfor findes aftryk af dyr og fisk indlejret i moleret. Men der findes også planter, fugle og insekter som er ført ud i havet fra nærliggende landområder. Eksempler kan ses på Moleret på Nordmors.

Visse steder er moleret og askelagene kittede sammen af kalkaflejringer. Kalken er trukket op i moleret sammen med vand, der er kommet fra de endnu dybere liggende kalklag. Det sammenkittede materiale kaldes cementsten og har tidligere været anvendt til cementproduktion.

Kalken

Kalklagene, der ligger dybt i undergrunden under den nordlige del af Mors, er også havaflejringer. Men de er ældre end moleret og dannet for mere end 60 mio. år siden. Kalken er ligesom moleret skaller fra mikroskopiske alger, men her har skallerne været af kalk i stedet for kisel. Moleret har altså ligget oven på kalklagene og vandet har cirkuleret mellem de to lag.

På Mors findes kalken dog ikke kun som aflejringer inde i moler og askeformationerne. Ved Erslev befinder kalken sig ikke dybt i undergrunden, men forekommer helt oppe ved jordoverfladen. Det skyldes endnu ældre havaflejringer.

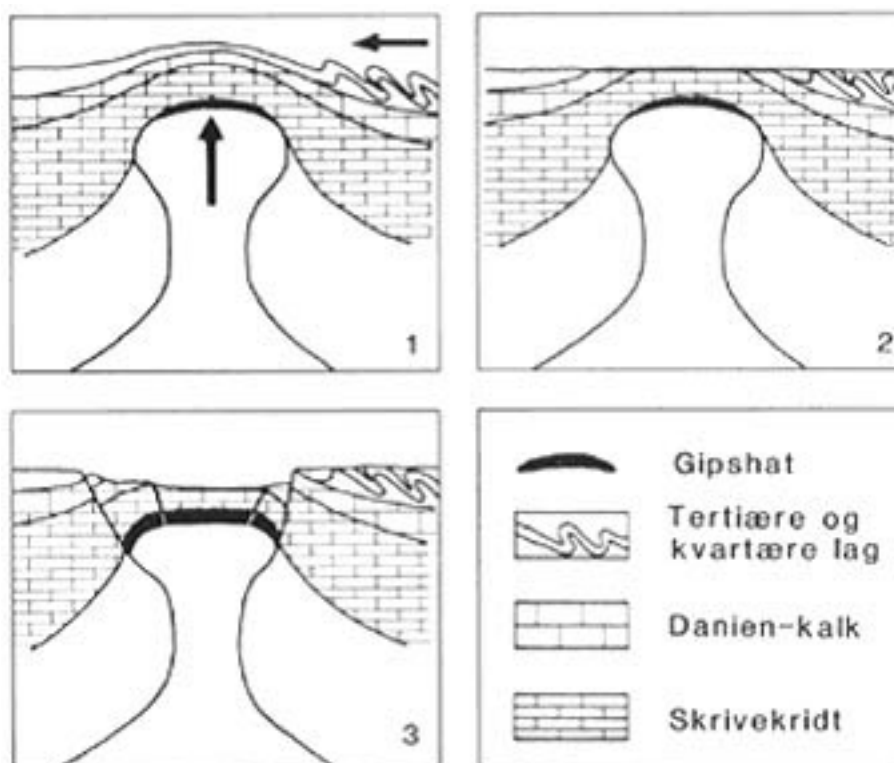

Fig. 5 Skematisk afbildning af hvorledes saltet skyder op gennem de overliggende lag og presser kalken frem til overfladen. Fra „Geologisk set“, Det nordlige Jylland

Ca 200 mio år før det hav, hvor de kalkholdige alger levede, havde der været et ældre, meget saltholdigt hav. Det er på et tidspunkt tørret ud og saltet har ligget som tykke aflejringer på det, der havde været havbund. I den efterfølgende periode er saltet blevet overlejret af forskellige lerlag. Oven på disse lag er der i et nyt hav aflejret kridt, der ligesom kalken er nedbrydningprodukter efter kalkholdige alger. Kalken er så efterfølgende blevet aflejret oven på kridtet.

I modsætning til de overliggende kridt- og kalklag er salt plastisk, dvs, det kan bevæge sig, når det kommer under tryk.

Ved Erslev har saltet været under så stort tryk, at det er begyndt at bevæge sig opad. De umiddelbart overliggende lag er blevet skubbet til side mens kridt- og kalklagene er blevet trykket op. Efterhånden som de har bevæget sig opad, er de overliggende aflejringer blevet skubbet op og er blevet gnavet væk i løbet af de efterfølgende istider, så kalken til sidst er kommet helt op til jordens overflade.

KULTURLANDSKABETS HOVEDTRÆK

Et dyrket landskab

Den lerholdige bundmoræne på Mors er god agerjord og al jord, der kunne tages under plov er blevet det. De dele af den hævede havbund som har været for fugtige til at kunne bruges umiddelbart er blevet inddiget og afvandet. Af de større pumpelag kan nævnes pumpelaget nordøst for Sillerslev på sydøstøen, området omkring Lyngbro Bæk på midtøen og Frostkær nordøst for Flade.

De lavbundede fjordarme ved Tissingvig er blevet afvandede. Legind Vejle er dog i slutningen af 1980'erne blevet genskabt som naturområde i samarbejde mellem de lokale jordejere og Miljøministeriet.

Øens eneste større sø, som lå mellem Ejerslev og Sejerslev, blev også tørlagt.

De arealer, der ikke kunne bruges til dyrkning er blevet udnyttet til græsning.

Det drejer sig først og fremmest om den hævede havbund, der i dag ligger som strandenge og de gamle kystskrånninger inden for strandengene. Og så selvfølgelig de stejleste bakkestrøg i forbindelse med randmorænerne på nordøen og smeltevandsaflejringerne i Legind-Høiris området.

Efterhånden som det ikke længere er rentabelt at have kvæget på græs, er udnyttelsen af strandengene ved at ophøre og i stedet for at være græsdækkede invaderes de af tagrør og krat. Med mindre man ud fra andre hensyn sørger for vedligeholdelsen af strandengene, vil de derfor med tiden ikke længere fremtræde som en del af landbrugslandskabet.

Det samme sker efterhånden med arealer i en del af pumpelagene. Når jord afvandes og dyrkes, sætter den sig og bliver på ny fugtig. Grøfterne kan selvfølgelig uddybes og der kan sættes stærkere pumper på. Men på et eller andet tidspunkt bliver det urentabelt og driften ophører på mange af arealerne.

De sandende og grusede arealer, hvor Sdr. Herreds Plantage ligger i dag, har også været dyrkede engang, men er blevet opgivet pga. sandflugt. De har så til gengæld kunnet udnyttes til plantagedrift.

Bebyggelsen

De første bosættelser er sket i stenalderen, hvor det økonomiske grundlag var jagt og fiskeri. De ligger derfor meget naturligt langs stenalderhavets kyster og på de holme, der er opstået

efterhånden som havbunden har hævet sig og er blevet tør. De ses ikke i landskabet, men arkæologerne ved, hvor de er.

I bondestenalderen og senere er folk rykket op på de højere-liggende arealer, hvor man har ryddet skovene og inddraget jorden til dyrkning. Allerede i Jernalderen har der været bebyggelse i form af landsbyer over næsten hele øen. Det mønster har holdt sig til i dag. Landsbyerne og de andre bysamfund ligger med få undtagelser de samme steder som Jernalderens landsbyer.

Undtagelserne er de nye servicebyer, der er opstået i tilknytning til det mere moderne vejnet. Det drejer sig om Øster Jølby, Vils og Centrum, der alle er opstået omkring vejkryds. Og selvfølgelig Nykøbing.

I dag adskiller de oprindelige landsbyer og de nyere servicebyer sig ikke væsentligt fra hinanden rent synsmæssigt. Det skyldes, at hullerne, der opstod i landsbybebyggelsen ved gårdenes udflytning, efterhånden er blevet fyldt ud med anden bebyggelse - boliger, butikker og værksteder. Landsbyerne er også vokset ud over deres oprindelige rammer - og væksten har ikke været landbrugsbyggeri. De gårde, der i nogle landsbyer stadig er bevaret er derfor pakket ind i anden bebyggelse, og er ikke eller har kun i få tilfælde været med til at præge bybebyggelsen.

Ved landsbyfællesskabets ophør i perioden mellem 1790 og 1810 blev mange gårde flyttet ud fra landsbyerne. Og landskaberne mellem landsbyerne blev udfyldt med de udflyttede gårde. I forbindelse med gårdenes udflytning blev der også gennemført oprettelse af husmandsbrug, for det meste i ejerlavenes udkant og sjældent på de bedste jorder.

Få tiår senere begyndte der påny at komme mere bebyggelse i landskabet. Der skete et systematisk opkøb og udstykning af næsten alle godser på øen. Det var dog ikke nye gårdbrug, der oprettedes, men flere husmandsbrug. Der blev ligefrem etableret husmandskolonier. Det ses særligt tydeligt ved Blidstrup Mark, Nygårds Mark lidt nordøst herfor og omkring Ullerup.

Ved Blidstrup er det kun hovedbygningen der fortæller, at der her har ligget en herregård. I landskabet er sporene efter herregårdens jorder forsvundet. Det er imidlertid ikke tilfældet ved Ullerup. Her er der stadig så stort et jordtilliggende til ejendommen, at man fornemmer herregårdslandskabet. Landsbyerne, gårdene og husmandsbrugene lå og ligger spredt

ud over al dyrkbar jord. Dvs. uden anden systematik end at de ligger der, hvor jorden kunne dyrkes. Anderledes forholder det sig med placeringen af herregårdene. Langt de fleste af dem, eller det der er tilbage af dem, ligger i tilknytning til de store græsningsarealer på den hævede havbund. Det afspejler den store økonomiske betydning studeopdrættet har haft op gennem historien. Herremændene har, som de mest indflydelsesrige, sikret sig de gode græsningsarealer. Det ses f.eks også på kortet over „kulturarvsarealer“. Mange af „kulturarvsarealerne“ er netop hævet havbund og man kan se, at der ligger eller har ligget en herregård i tilknytning til de fleste af dem. Herregårdene har selvfølgelig også haft store tilliggende af agerjord, men det ses ikke så tydeligt i dag.

Skovene

De skove, der i den tidlige stenalder dækkede hele Mors, begyndte at forsvinde, da agerbruget vandt frem. Man har fældet skovene for at få dyrkningsjord og for at få brænde og bygningsmaterialer.

I 1790'erne var det eneste skov, der var tilbage, skoven ved Høiris samt skovstykker ved Lund og Sillerslevgård. Omkring år 1900 plantedes imidlertid plantager på de sandede og grusede smeltevandsaflejringer midt på syd-øen og i bakkerne ved Legind (hhv. Sdr. Herreds Plantage og Legind Bjerger plantage). Udbyttet ved en landbrugsmæssig udnyttelse har været for ringe og planteringsstanken stod stærkt i den periode, hvor der rejstes skov på marginale jorder overalt i Jylland.

Der er også en række mindre plantager i randmorænebakkerne på Nordvest-Mors.

Råstofindvinding

Grus

Smeltevandsaflejringerne under og omkring Sdr. Herreds Plantage har siden midten af forrige århundrede været udnyttet til grusgravning og store dele af området syd for plantagen er blevet gennemgravet. De gamle grusgrave ses tydeligt, når man passerer på vejen syd for plantagen. Gravningen har hidtil været koncentreret til området mellem vejen og plantagen, men man er begyndt at indvinde grusforekomsterne under plantagen. Det sker dog med krav om genplantning efter indvindingens ophør.

Efter endt råstofindvinding er dele af de gamle grusgrave taget i brug som losseplads. I dag anvendes de dog kun som fyldplads og deponi for muslingeskaller.

I en af de østligste grave ligger Morsø Flugtskydningscenter gemt af vejen.

Molergravning.

Brændt moler har fremragende isoleringsegenskaber. En egentlig industriel udnyttelse startede i begyndelsen af 1900-tallet, og langt op i århundredet var arbejde i molergravene en af de eneste muligheder for beskæftigelse uden for landbrugserhvervet. I begyndelsen var der en del små teglværker, men i dag er der kun et selskab, som indvinder og forarbejder moler.

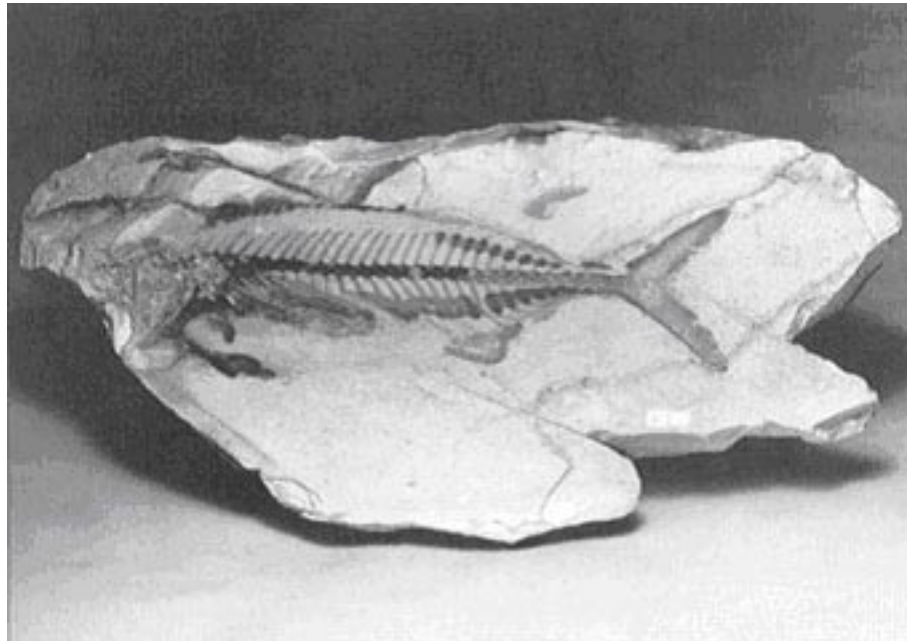
Fig. 6 Foto fra 1950'erne af molergrav. Bemærk skinnelegemet. Ligesom ved mange andre råstofindvindinger anvendtes små tipvognstog til at transportere råstofferne ud af gravene. Efter „Geografi for det matematiske gymnasium“, København 1965.

Da moleret forekommer som flager, der er foldede og pressede af isen, er de forekomster, det kan betale sig at udnytte, meget koncentrerede. Molergravene adskiller sig derfor fra grusgravene på den sydlige del af øen ved at være smalle langstrakte huller.

De dybe grave med de stejle sider og Skarrehage Molerværk sætter et stærkt præg på landskabet på den nordøstlige del af Mors.

De markante foldningsmønstre, hvor moler og askelagene snor sig op og ned, kan derfor ikke kun ses ved kystklinterne, men også i lergravene. De flotte formationer

tiltrækker mange turister. Mange af dem kommer dog ikke kun på grund af den landskabelige oplevelse. Fossiljagt er blevet stadig mere populær. Og på Molermuseet kan de, der ikke selv har lyst til at søge efter fossiler, se et meget righoldigt udvalg. Molermuseet på Mors er sammen med Fuur Museum verdens eneste specialmuseer for moler.

Figur 7 Fiskeskelet i fossil.

Kalkindvinding.

Kalken ved Erslev har været udnyttet siden man opdagede fordelene ved at kalke agerjorden. Der har også været produceret kridt til brug i industrien. Kridtet har bl.a. været anvendt til tandpasta og maling.

Kalkindvindingen er nu ophørt, men man kan stadig spore en række gamle grave nord for byen. Den yngste og største, som ligger sydvest for Erslev, blev efter kalkindvindingens ophør i en periode brugt som fyldplads. Den eneste bygningsmæssige rest efter kalkindvindingen er en kalkovn, der står i den sydvestlige udkant af Erslev. Der er dannet en „venneforening“, der sikrer dens bevarelse og vedligeholdelse.

DE KULTURHISTORISKE HOVEDTRÆK

Øen Mors med Agerø har et areal på 363 km² (36.767 ha.), og befolkningstallet er knap 23.000 (2001 1/10: 22.678). Øen udgør siden 1970 Morsø Kommune, sammenlagt af 14 landkommuner og Nykøbing Kommune. Også tidligere udgjorde området en administrativ enhed, bl.a. havde købstaden, Nørre- og Sønderherred i perioder fælles by- og herredsfoged. Herredsgrænsen følger det „store vandskel“ kærarealet med Lyngbro Bæk, der strækker sig tværs over øen fra Nykøbing til Dragstrup Vig.

Mors i oldtid, vikingetid, middelalder

Landskabet var i jægerstenalderen karakteriseret af en lang række vige og fjorde der skar sig dybt ind i øen. Den nordligste del af Mors var som følge af den højere vandstand i Limfjorden opdelt i en række småøer. Den rige fauna i skoven og fjorden udgjorde livsgrundlaget for de første morsingboere. Langs stenalderhavets kyster findes jægerfolkets bopladser, ofte karakteriseret ved store opkobninger af østersskaller.

Lige siden jægerne blev bønder for omkring 6000 år siden, har jorden været dyrket. Gravfundene fra sidste del af yngre stenalder og hele bronzealderen igennem viser, at Mors var et tæt beboet og velstående samfund. Et højdepunkt ses i ældre jernalder, omkring Kristi fødsel, hvor landsbyerne ligger særlig tæt på skråningerne ned mod engdragene. Landsbyerne er ofte med særdeles velbevarede hustomter, som ikke ses tilsvarende ret mange andre steder i landet.

Mod slutningen af jernalderen, i Vikingetid og tidlig Middelalder fik Limfjordsområdet en særlig betydning i tilknytning til vikingetogterne og Knud den Stores Nordsøimperium. Fra perioden kendes en række store landsbyer anlagt ved kysten. Fund fra udgravninger i byerne fortæller om faste handelsforbindelser til det norske og sydvestsvenske område. Nævnes skal Karby og Tæbring, der rummer enestående fund på landsplan fra disse perioder.

Manglen på brugbart tømmer bevirkede, at man omkring år 1000 gik over til at rejse husenes mure og indhegningerne omkring husene af tørv. Byggemåden er muligvis inspireret af kontakter til det nordatlantiske område. Tørvebyggeriet fortsætter gennem middelalderen

hvor der bl. a. ved Fredsø er undersøgt huse/gårde fra 12-1300-tallet.

Landbrug og plantager

Mors har overvejende særdeles god landbrugsjord kombineret med gode græsningsarealer. Øen har i nyere tid været relativt intensivt dyrket. Fra Middelalderen og frem til sidste del af 1800-tallet var hovedinteressen dog kvæg- og hesteavl med stor eksport til markederne i bl.a. Slesvig-Holsten. Heraf kommer muligvis den store lyst til handel og krejleri, der stadig er temmelig udbredt. Mejeribrug og svineavl fik først betydning relativt sent - sidste del af 1800-tallet, i dag har øen til gengæld en meget stor produktion af svin (2002: 19.653 dyreenheder/over 1/2 mio. slagtesvin).

Mors var træløs fra omkring år 1000. Brændsel måtte hentes ved tørveskær, tømmer importeres fra hhv. Norge og Midt- og Østjylland. I dag er ca. 1% af øen skovklædt med baggrund i plantningsbevægelsen, der voksede sig stærk fra midten af 1800-tallet. Omkring 1890 blev de sidste større hedearealer beplantet - de udgør i dag øens største plantager: Sønder Herreds Plantage og Legind Bjerge. I netop disse områder er sporene af den ældste infrastruktur, landeveje, hulveje m.v. bevaret, i modsætning til områder, der er blevet opdyrket. Ligeledes rummer plantagerne flere oldtidsminder, gamle fårefolde o.l. Det er imidlertid ingen selvfølge: Grusgravning har i samme områder ødelagt en del, og kommer i dag fortsat tæt på de kulturhistoriske minder.

Bebyggelse og byggeskik

Mangelen på træ, det åbne landskab og relativt barske klima satte sit præg på byggeskikken. Her hører Mors hjemme i en nordatlantisk tradition med bl.a. kraftige tørvevægge og udskud, mens træværket ofte var spinkelt, og bindingsværk-byggeri stort set ukendt. Overgangen til murstensbyggeri var gennemgribende især fra 1850. Det åbne land og vestenvinden gav grundlag for mølledrift, hollandske såvel som klapsejlere (lokalt produceret), og i dag ses de moderne vindmøller overalt. Sidstnævnte konverteres i øjeblikket fra mange mindre til færre meget store. Til mølleanlæggene kom godt en snes vandmøller, fortrinsvis i Sønderherred, sporene heraf har form af damme, diger, regulerede vandløb o.l.

Bebyggelsesmønsteret er præget af, at øen længe har været et tætbeboet landområde, det afspejles bl.a. i det høje antal sogne (32) og kirker (34). Tætheden er bortset fra Djursland landets højeste. Øen har haft en halv snes

herregårde af svingende ejendomsstørrelse, hovedparten typiske for det nordvestjyske med små, solide og prunkløse hovedbygninger. Især på nordøen har der fra gammel tid været en del enegårde, mens landskabet især på den sydlige del i dag endnu er præget af de udstykninger af herregårde til bl.a. husmandssteder, der fandt sted især i begyndelsen af 1900-tallet.

Købstad - søfart, handel og industri

Øens købstad, i dag det administrative center, Nykøbing, blev grundlagt i 1200-tallet på kongens strandeng. Arkæologiske undersøgelser har påvist, at den ældste del af byen ligger lavt i et delta med flere åudløb, og omgivelserne var indtil midten af 1900-tallet stadig domineret af de store kærarealer omkring byen. Den beskyttede naturhavn ved Helligåndsåens udløb var helt central i byens opkomst.

O. 1369 fik byen en ny og mægtig nabo med grundlæggelsen af Johanniterklosteret, den senere herregård Dueholm, hvis jorder strakte sig mod syd og Sallingsund. Byens markjorder, indtil 1900 et vigtigt grundlag for byens næring, lå især mod nord, i dag villakvarterer. Fra 1600-tallet til omkring 1830 var byen i perioder trængt af bl.a. øens særlige landbrugsstruktur, hvor hovedeksportvarerne gik udenom købstaden, og af de vanskelige besejlingsforhold ud af Limfjorden. Tilsvarende var bedring i dette forhold f.eks. slutningen af 1700-tallet basis for fremgang med opblomstring for bl.a. havnen, fragtfarten og håndværket til følge.

Med Limfjordens åbning mod vest 1825, korneksportens fremgang og stærkt stigende befolkningstal herefter oplevede købstaden først for alvor, paradoksalt nok efter privilegiernes ophævelse, at blive et stærkt og kraftfuldt handelssted. Fremgangen havde først grundlag i byens havn og handel, herefter udvikledes en del store industrivirksomheder: Tekstilfabrik, Tobaksfabrikker og først og fremmest Morsø Jernstøberi. De gamle bygrænser sprængtes for at give plads til nye boligkvarterer omkring 1900, mens byens areal især er udvidet (til omtrent det dobbelte) efter 1960 med parcelhuskvarterer og nye områder til håndværks- og industrivirksomheder. Disse kvarterer ligger på de tidligere bymarker, Dueholms jorder samt gartnerier og planteskoler.

Næringsliv på landet

Øen rundt voksede en række købmandsgårde frem fra midten af 1800-tallet (næringsfriheden). De ligger alle nær vandet i forbindelse med ladepladser. Det mere specialiserede forretningsliv kom med den store befolkningstilvækst

i sidste del af 1800-tallet, som det ses i resten af landet.

På Mors har de specielle geologiske forhold givet grundlag for industri også i landområderne. Midt på øen findes store kridtforekomster, der siden slutningen af 1700-tallet er blevet udnyttet som landbrugskalk, brændt til bygningskalk og slæmmet til industriformål indtil slutningen af 1960'erne. Siden har salthorsten under dette område været udpeget som muligt lager for atomkraft-affald med en kraftig bevægelse og demonstrationer herimod i 1970'erne til følge.

Fra midten af 1800-tallet og godt 100 år frem blomstrede den lokale teglværks-industri. Siden lagde V. Assels Teglværk grund til en af øens „kunstner-kollektiver“. Og på den nordlige del af Mors har de enestående moler-forekomster dels medført omfattende råstofgravning og eksport af rå moler (til dels over lokale havneanlæg) samt forarbejdende virksomhed i fabrikker ved Skarrehage og Ejerslev. En meget tidlig industri, den første fajancefabrik udenfor hovedstaden, lå ved herregården Lund fra 1774 (Morsø-fabrikken).

Et andet meget interessant område er landsbysmedene, der tæller en række opfindere, hvis virksomhed også kom industrien til gavn. Heriblandt også et par vindmøllefabrikanter (Heide, Vilsgaard m.fl.). I dag er en hel del mindre industri-virksomhed vokset op, for en del ved landsbyer, men især i nye kvarterer nord og vest for Nykøbing især indenfor træ, metal og plastvarer, oftest vokset ud af en enkelt mands virksomhed.

Andelsbevægelsen var stærk. Hver by havde sin brugs, der har været et dusin mejerier, alle nu nedlagte, mens slagteriet, fra 1914, fortsat er i drift.

Fiskeri og vandveje

Limfjorden er naturligvis et grundlæggende vilkår for øen. Som spisekammer og som færdselsåre. Fiskeriets rolle i såvel den hjemlige husholdning på land og i by som i samfunds-økonomien har altid været meget stor, her skal nævnes egnsretterne, eksporten af sild og ål, samt skaldyrsfiskeriet, der siden 1850 har været grundlag for såvel omfattende eksport som industri. Tidligere først og fremmest ved østersfangsten, der i hovedparten af tiden siden 1850 har haft depot og forpagter i Nykøbing. Siden 1970'erne har muslingefiskeriet været af størst betydning, (konservesindustri begyndt 1910 med opsving under verdenskrigene). I dag ligger Dansk Skaldyrcenter med opdræt og forskning på Ørodde.

Vandvejen var Morsøs hovedvej. Fragtfarten havde herved direkte forbindelse med markederne rundt om Nordsøen. Og den lokale handelsvirksomhed (herunder krejlere og anden lovlig og ulovlig handel) var begunstiget af fjordens muligheder. Øen adskiller sig fra de fleste af landets øer ved at være en stor indlandsø, og dermed ved meget kort afstand og tæt forbindelse til de omliggende „lande“. Dette afspejles i de mange gamle færgesteder, hvoraf to endnu besejles af motordrevne træfærger (Feggesund, Næssund), mens to har fået fast forbindelse ved Vildsund 1939 og Sallingsund 1978. Motorfærgerne i den vestlige del af Limfjorden er alle bygget på værftet ved Nykøbing, Søren Larsen og Sønner (senere Morsø Værft), først og fremmest et træskibsværft, der som et af de første i landet leverede kuttere til havfiskeri og i øvrigt byggede flere motorgaleaser (helt frem til 1960), bl.a. til Nykøbing Rederi. Ved Nykøbing Havn findes færgenhavn og ankomstbygning fra 1880'erne og jernbaneforbindelsen til Glyngøre.

Til lands løber hovedvejene fra gammel tid mellem færgestederne og Nykøbing.

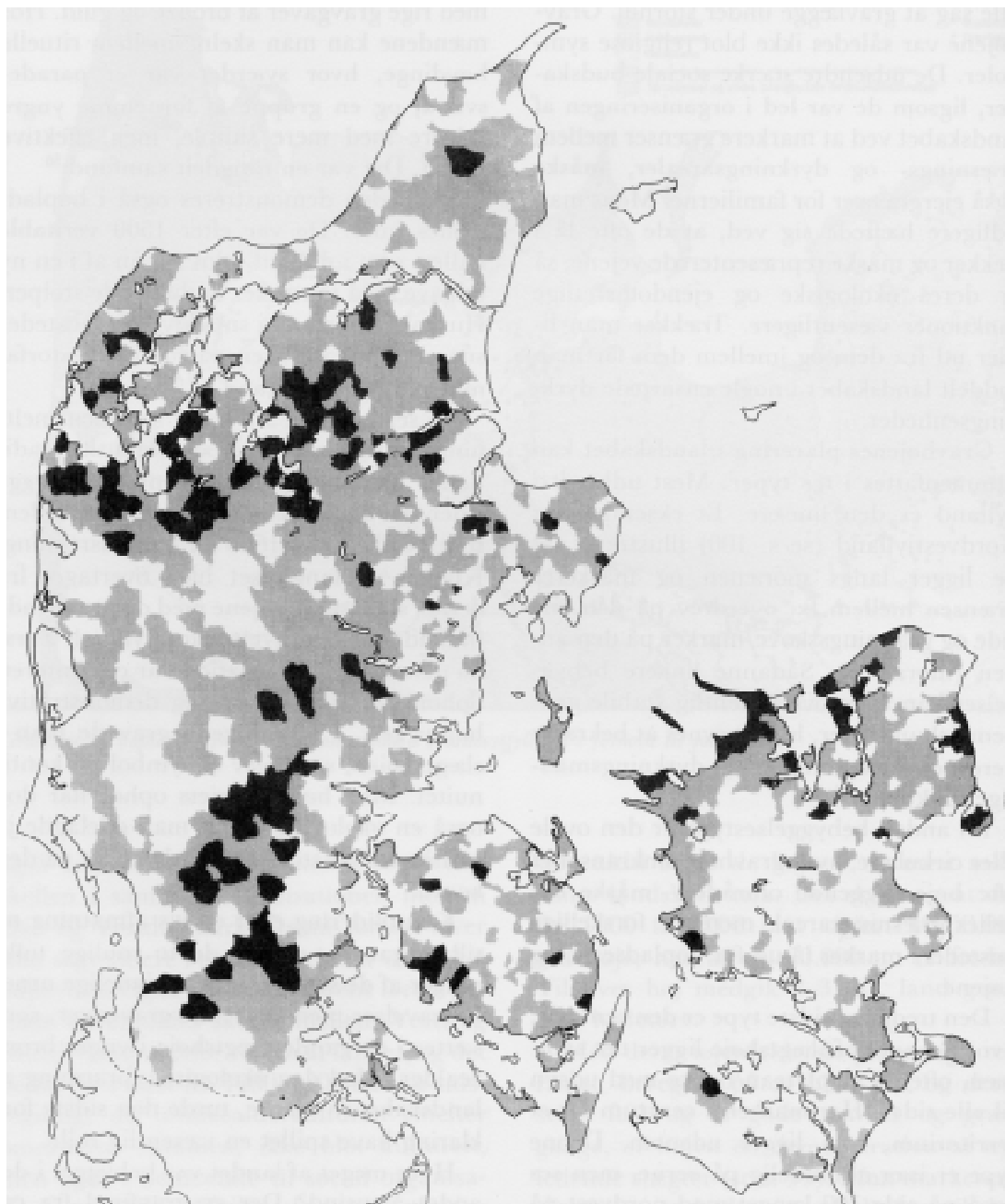
Trosliv og folkelige bevægelser

Den klare geografiske afgrænsning ved fjorden og i tilgift et ualmindelig smukt og varieret landskab er en del af baggrunden for de stærke følelser og den stolthed, mange morsingboer nærer for deres ø. Det gælder både de, der bor her, og de mange, der er flyttet herfra. Og det gælder de, der vender tilbage især efter endt arbejdsliv eller beholder ferieboliger her. Morsingbo-Forening er stadig landets største hjemstavnsforening. Historiebevidstheden udviklede sig tidligt og blev stærk i løbet af 1800-tallet, hvilket bl.a. resulterede i oprettelsen af Morslands Historiske Museum i 1901. Det første museum i det gamle Thisted Amt og det næstældste museum i Viborg Amt. En bevidsthed der kommer til udtryk i stor folkelig opbakning om museet og arkivet også i dag.

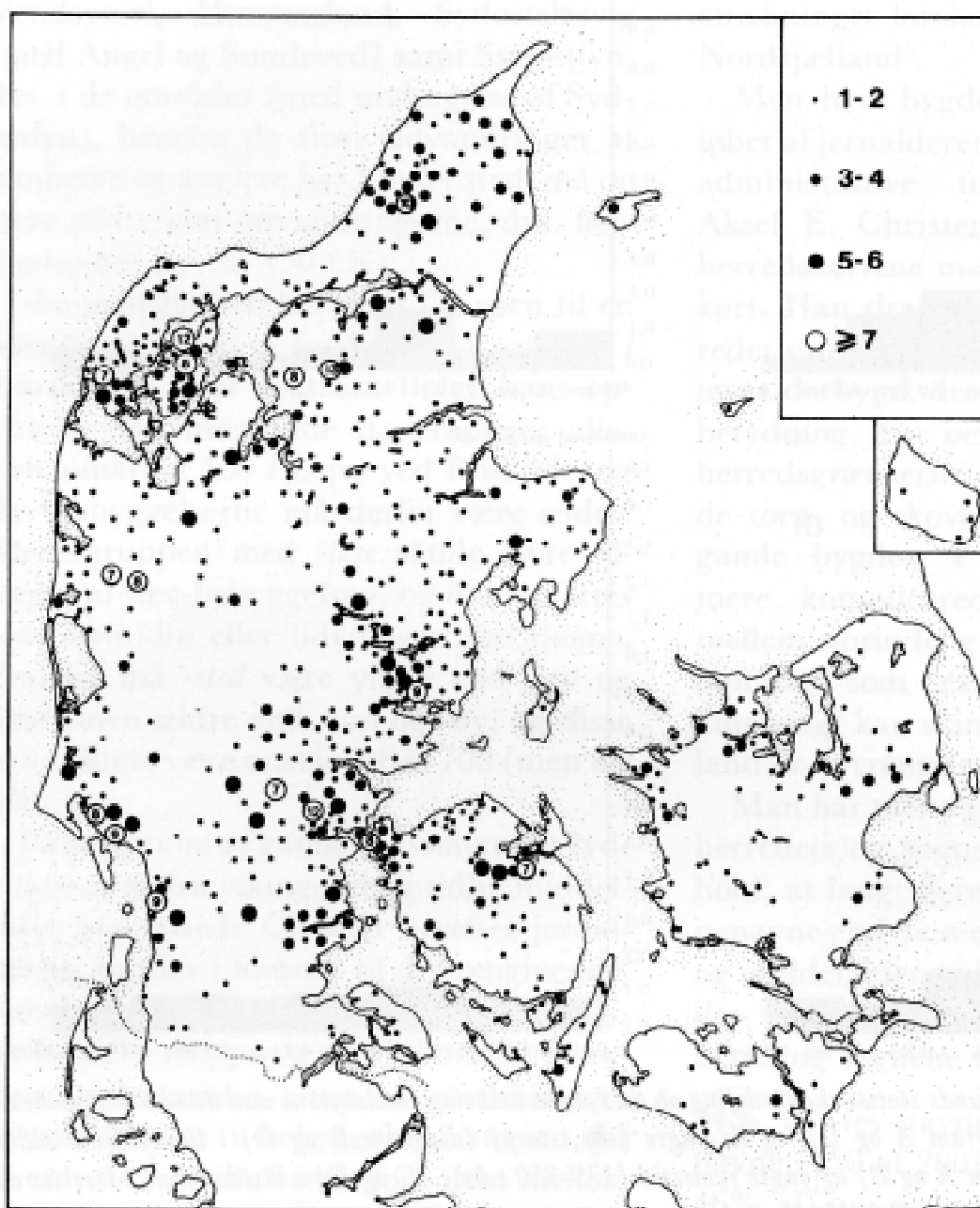
Andre temaer knyttet til hjemstavnsfølelsen samt tro- og åndsliv er bl.a. våbennedtagningen under krigen, hvor Mors var et af de vigtigste områder, og „slægtsskabet“ til Frode Jacobsen. Morsø Folkeblad, der i dag er landets mindste selvstændige avis. De folkelige bevægelser: Indre Mission og i allerhøjeste grad den grundtvigske bevægelse er udmøntet i landets første og stadig største Frimenighed, en stærk tradition for friskoler, høj- og efterskoler, forsamlingshuse (heriblandt det ottekantede i Galtrup), og en omfattende livlig foreningsdannelse indenfor alle livets forhold. Den tætte og stadig levende forbindelse til Sønderjylland (bl.a. via Grænseforeningen og sydslesvigske ferieboer.) Et til tider

anstrengt forhold mellem Aksel Sandemose og Nykøbing. Kunst- og kulturlivet trives til gengæld ved andre personligheder - billedhugger Erik Heide, fotograf Kirsten Klein, forfatterne Jens Smærup og Knud Sørensen er landskendte. Og det lokale musik- og teaterliv samler flere hundrede børn og voksne.

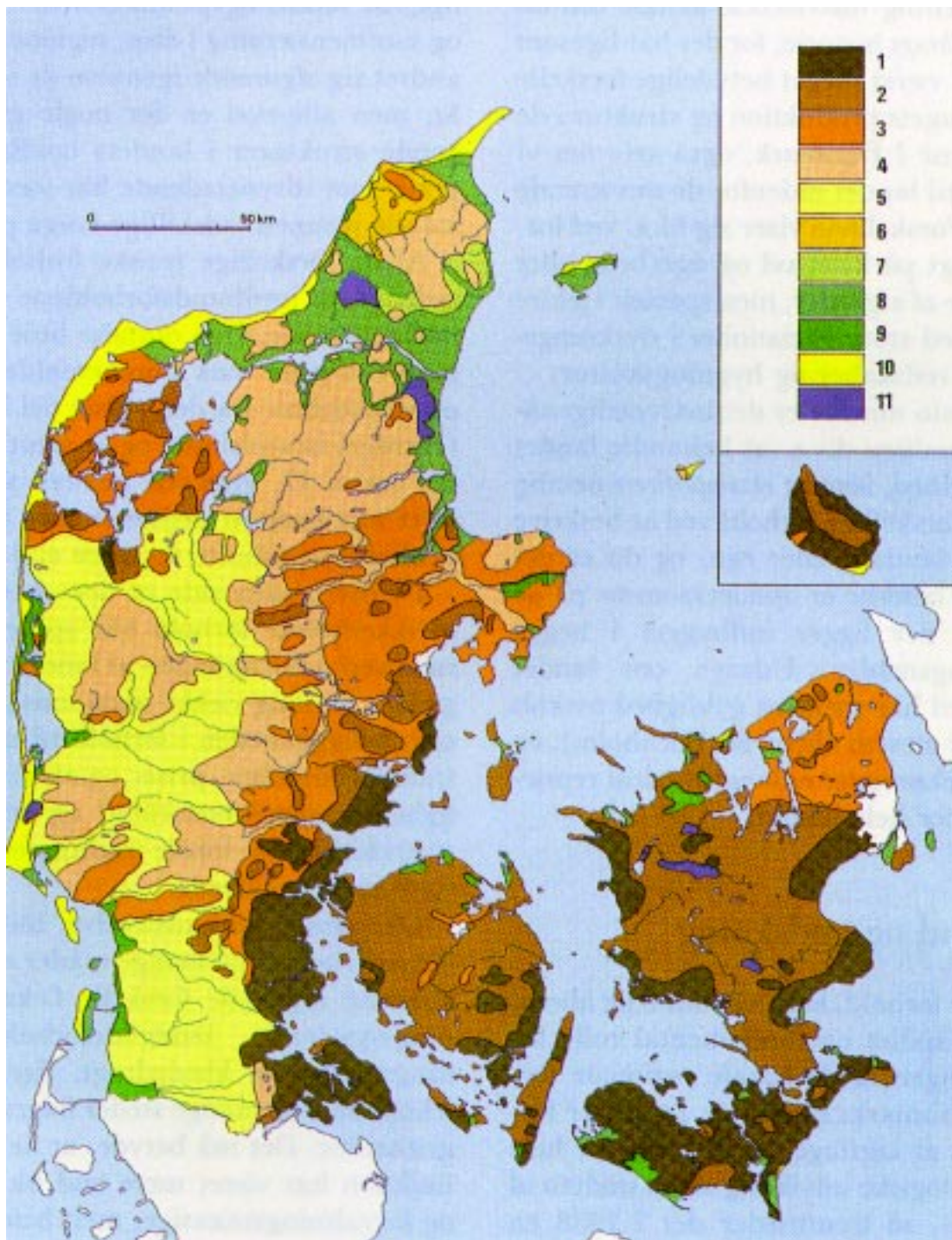
BILAG TIL AFSNITTET - DE HISTORISKE HOVEDTRÆK

Bebyggelsen i bronzealderen indtegnet på grundlag af antallet af gravfund i landets ca. 1900 sogne. Jo mørkere farvere, jo tættere befolket.
(Fra Det danske landbrugs historie, bind I, s. 102, 1988)

Udbredelsen af jernalderbopladser. Mors hører her til de tættest befolkede områder i Danmark.
(Fra Det danske landbrugs historie, bind I, s. 115, 1988)

Mors har overvejende god landbrugsjord. Farve 2 angiver sandblandet lerjord (10-15% ler).
 Farve 3 lerblandet sandjord (5-10% ler).
 (Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 12, 1988)

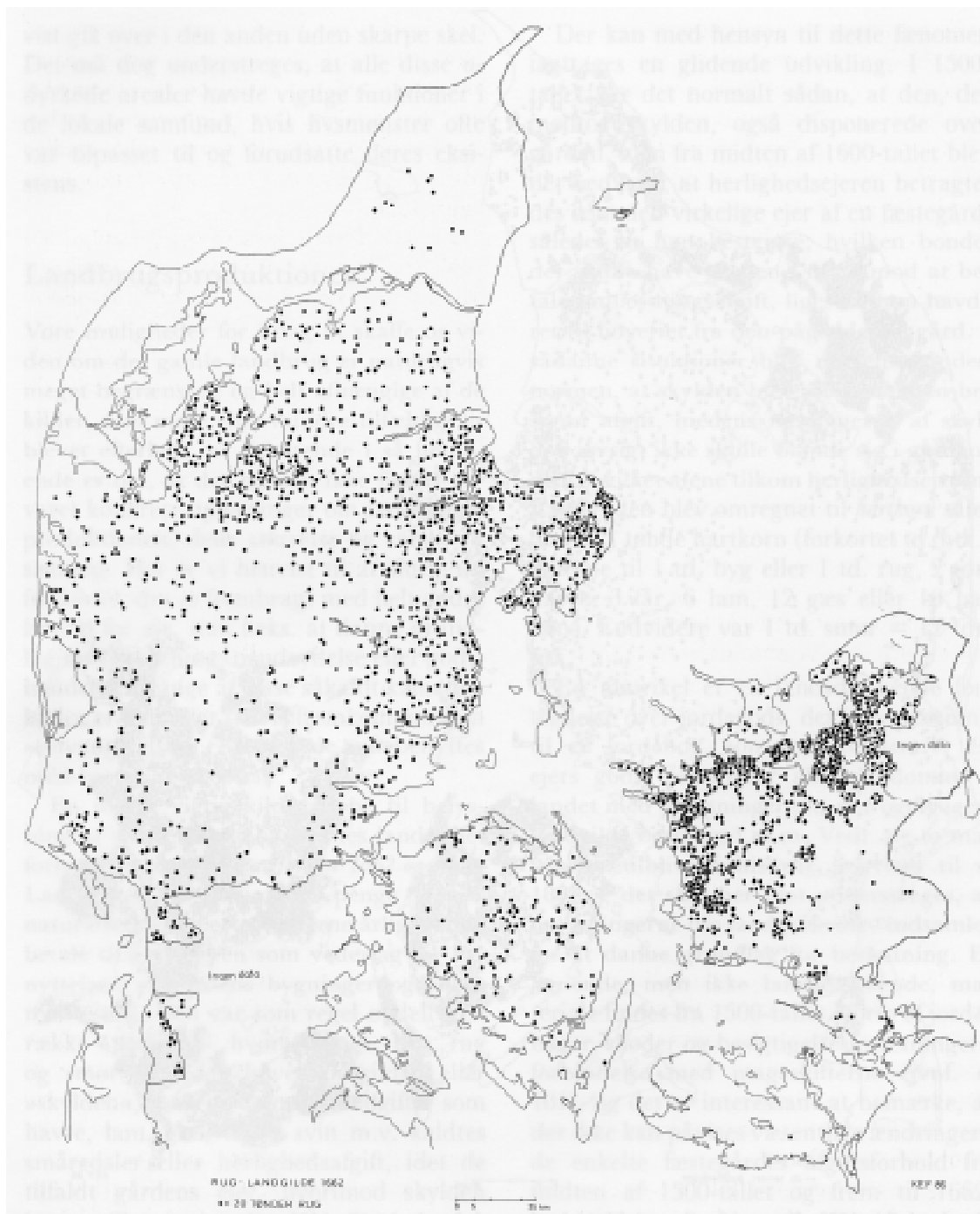

Bebyggelsestæthed i flere mindre øer og holme. I oldtiden var vandstanden højere end i dag. Mors var præget af de fjordarme og vige, der delte øen op sparsomt befolket endnu i ældre stenalder. Kortet viser udbredelsen af dysser og jættestuer i Danmark. Sogne med mere end 20 storstensgrave er markeret med den mørkeste farve.
(Fra Det danske landbrugs historie, bind I, s. 61, 1988)

Byg-landgilde i følge matriklen 1662. Kortet afspejler områder i landet med frugtbar jordbund, mens heder og gamle skovområder ses som hvide områder. På Mors var byg indtil til midten af 1800-tallet det vigtigste brødkorn - til brød, grød og øl. Landgilden er en af de afgifter, som fæstebønderne årligt måtte betale til godsejeren for brugen af gård, jord og redskaber. Den var som regel i naturalier.

(Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 19, 1988)

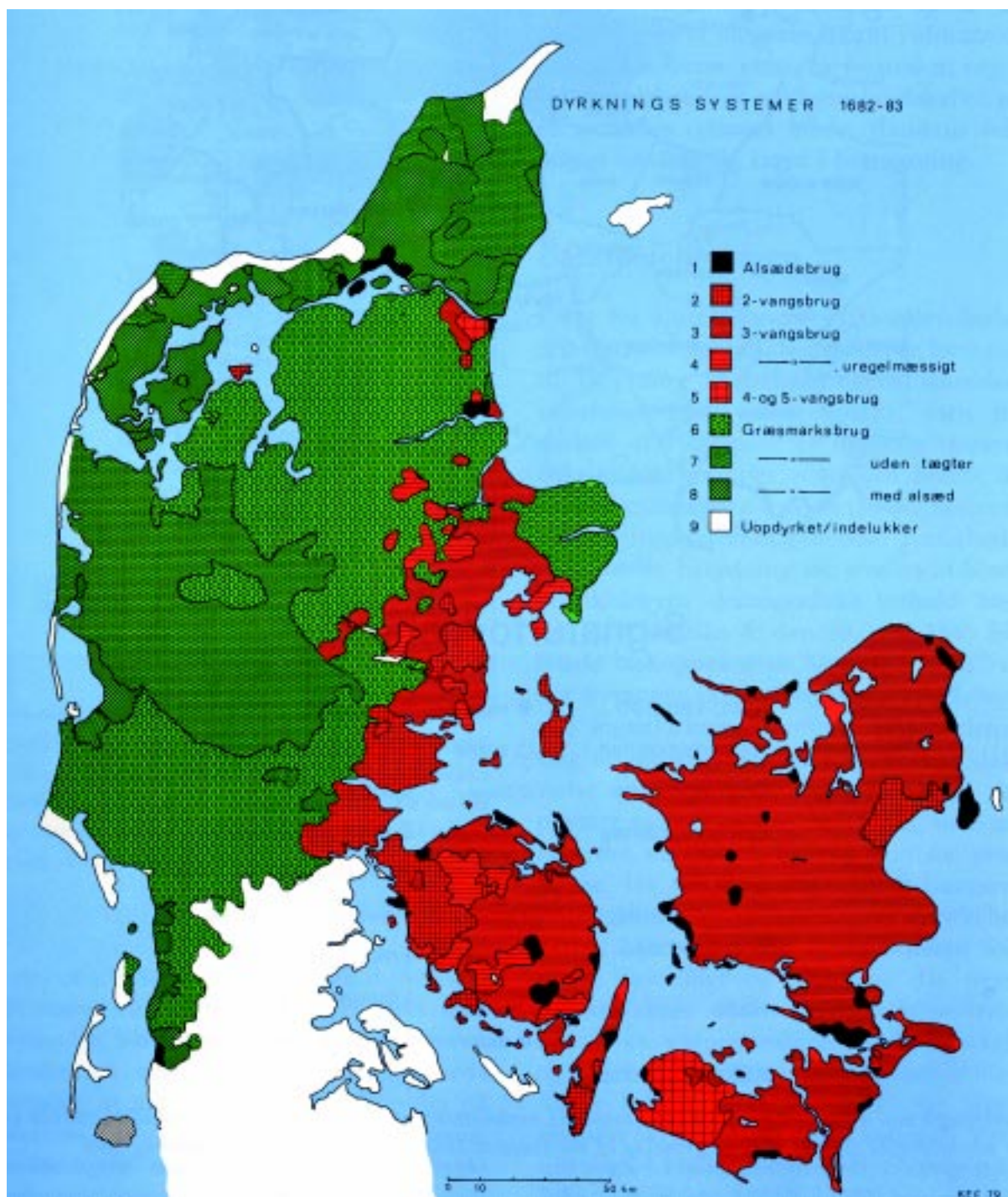

Rug-landgilde iflg. matriklen 1662. Til sammenligning med kortet over byg-landgilden. Her er udbredelsen ikke så bundet til boniteten, men snarere til dyrkningssystemet. På Mors var byg og havre de vigtigste kornsorter indtil sidste del af 1800-tallet. Hvede blev ikke dyrket på øen før i 1940'erne.

(Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 20, 1988)

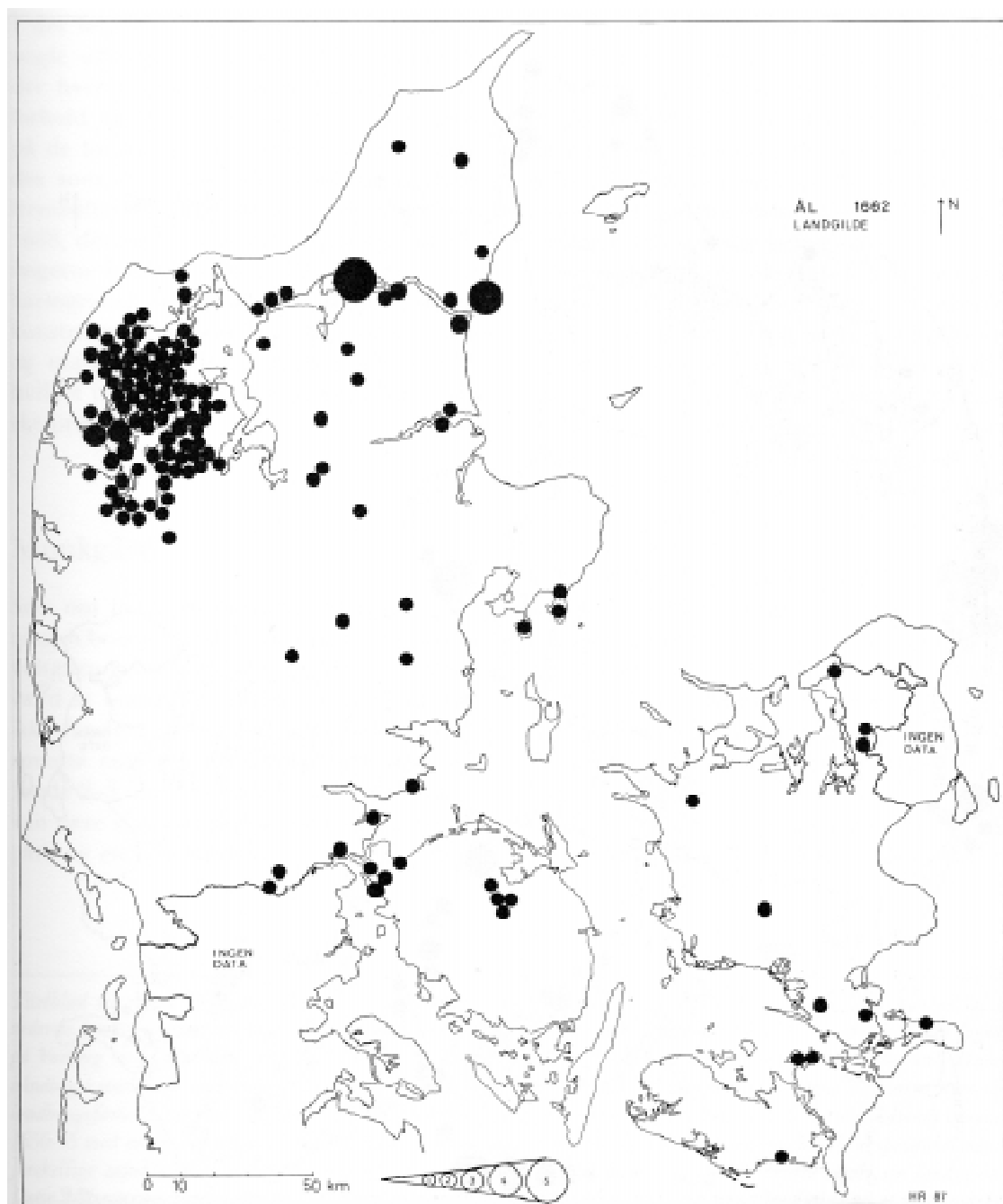
Fodernød-landgilde 1662. Fodernød er betegnelsen på kalve, som blev opfodret af bønderne. Her viser kortet, hvor fæstebønderne skulle opdrætte eller fodre et kreatur for godsejeren, og tætheden viser, hvor der blev lagt størst vægt på avl af kødkvæg - stude. Foderokser som landgilde var især udbredt på Fyn, mens staldokser især blev betalt i Nordjylland, Østjylland og Fyn. På Mors kendes de to typer kun i få tilfælde fra Nordvestmors. (Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 24, 1988)

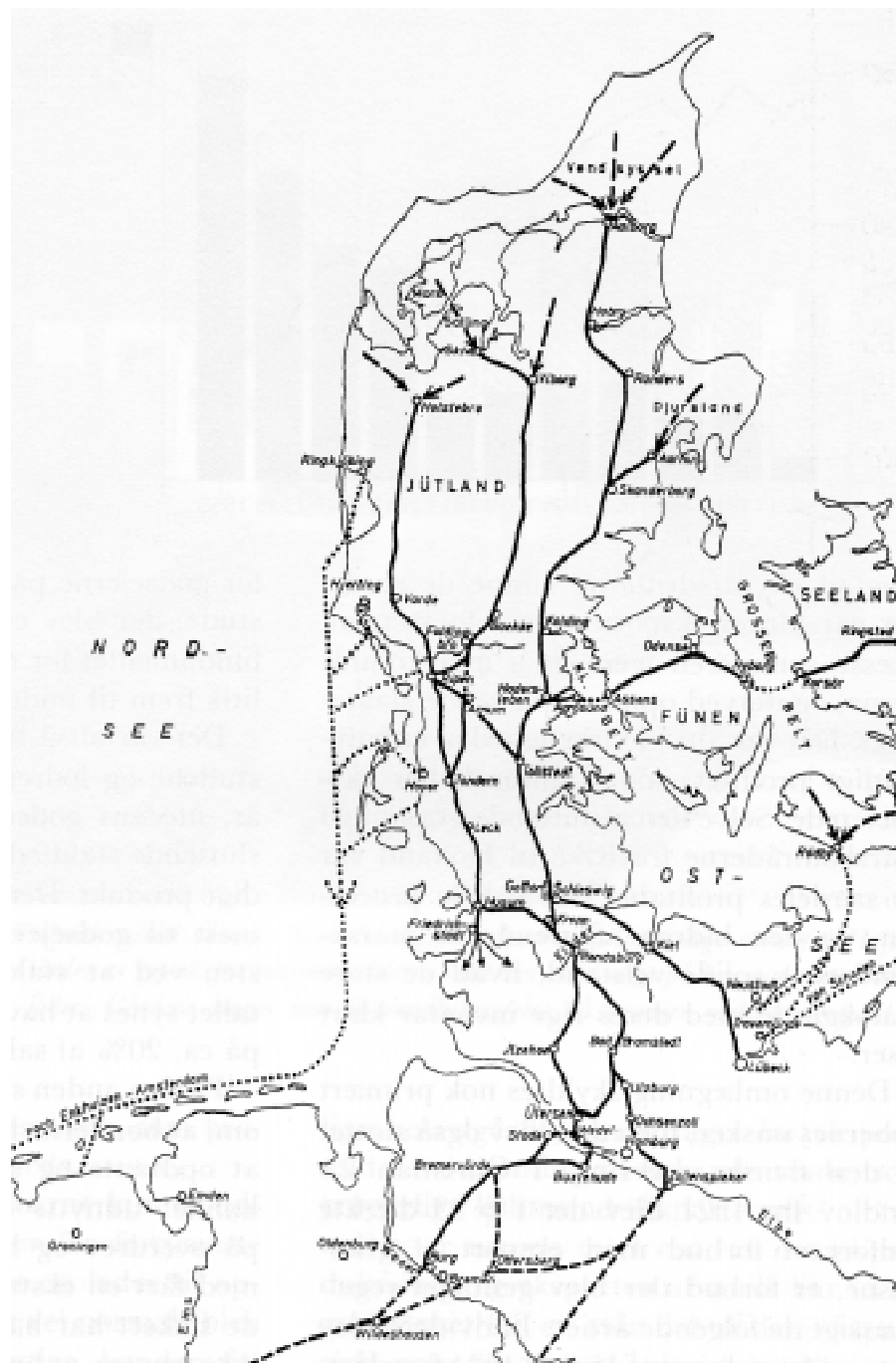
På Mors var dyrkningssystemet i 1600- og 1700-tallet (før landboreformerne) græsmarksbrug, i en særlig variant kaldet Limfjordssystemet. Her var landsbyernes jorde opdelt i tre hoved-områder kaldet 1. Alsædejorden, der blev dyrket intensivt, bar korn uden hvileperioder, lå nærmest byen og blev hyppigt gødsket. 2. Brødjorden, der blev knap så intensivt dyrket, den blev dog gødsket, bar korn 3 år og havde så hvileperiode på 5 år. 3. Udmarksjorden, også kaldet havrelandsjorden, lå længst væk fra byen, var som regel også den skarpeste og blev aldrig gødsket. Den bar havre i 3 år for så at hvile i fra 10-30 år.

De enkelte områder var delt i fald, indhegning af jordstykkerne blev ikke brugt. Dette brug gav som navnet siger et stort areal til græsning - hvortil kunne komme evt. engarealer. Det er klart, at dette system var udbredt i områder med stor vægt på kvægavl.

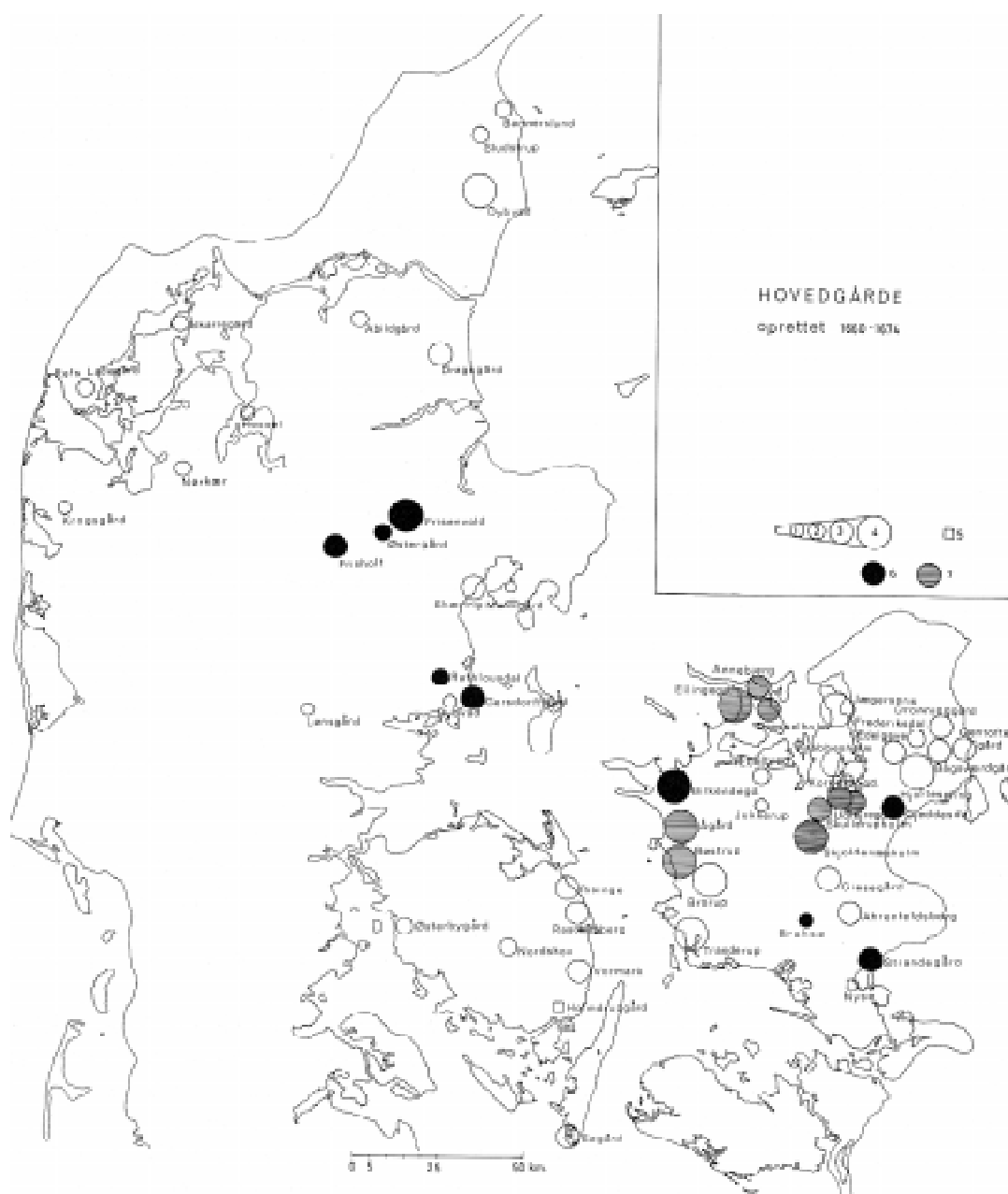
(Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 35, 1988)

Ål som landgilde 1662. Mens ålen var stærkt udbredt, blev f.eks. sild - som også blev fisket, ikke nævnt som landgilde på Mors. Ålen var såvel handelsvare som en del af den daglige kost. Også sildefiskeriet tog morsingboerne dog del i, og hertil kom til variation i husholdningen en mængde forskellige brak- og ferskvandsfisk. Limfjorden var jo lukket mod vest fra o. 1000 til 1825 og saltindholdet betydeligt lavere end i dag.
(Fra Det danske landbrugs historie, bind II, s. 59, 1988)

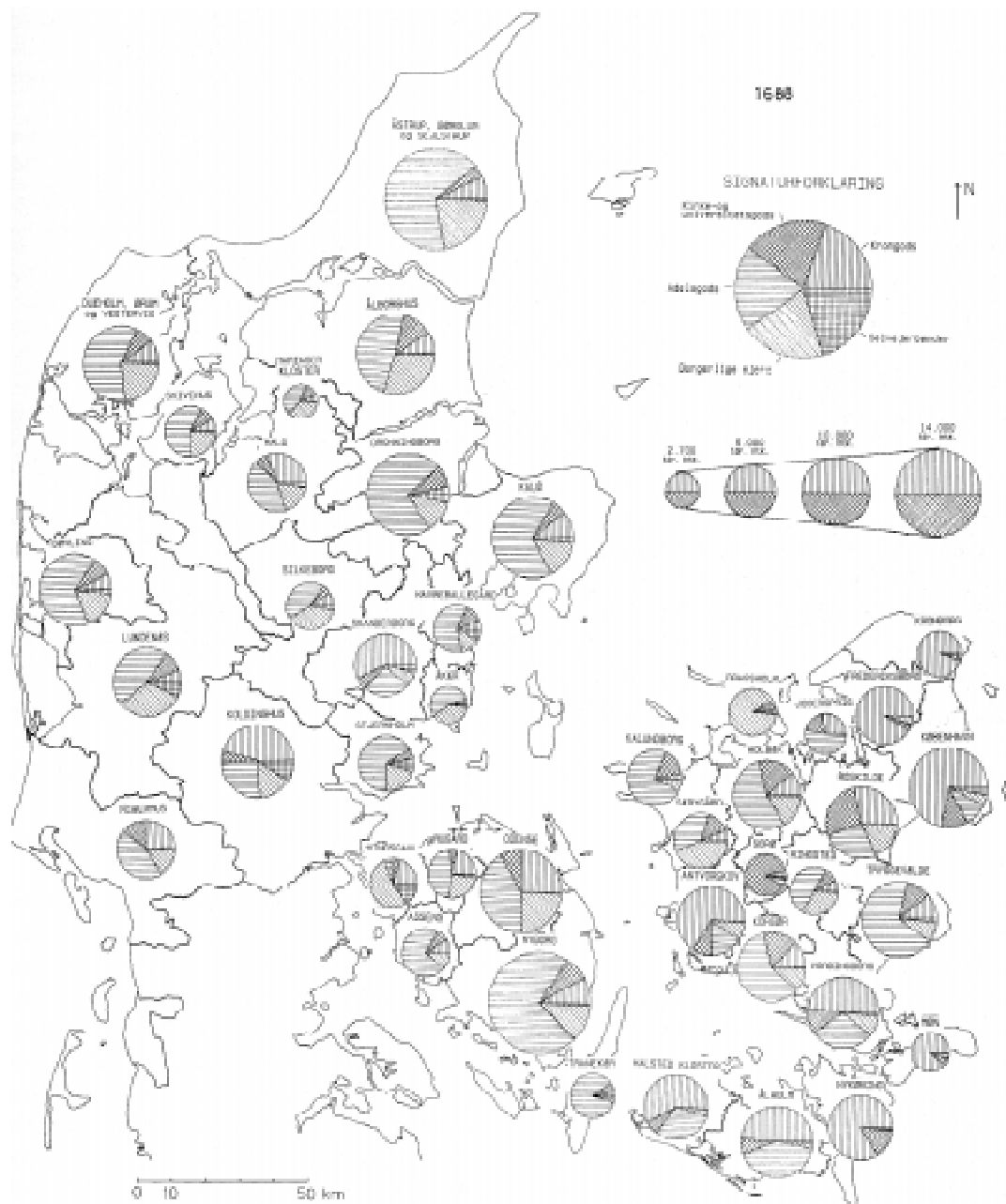

De vigtigste transportveje og markeder for kreaturer i 1500- og 1600-tallet.
 En knap så benyttet men mulig vej fra Mors var via Thy med passage over Aggertange (det krævede stedkendt fører) eller overfart ved de små færgesteder på Sydmors til Jelling eller Salling. Plagen-Pinen var dog til alle tider det vigtigste overfartssted.
 (Fra Wiese og Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung, s. 112, 1966)

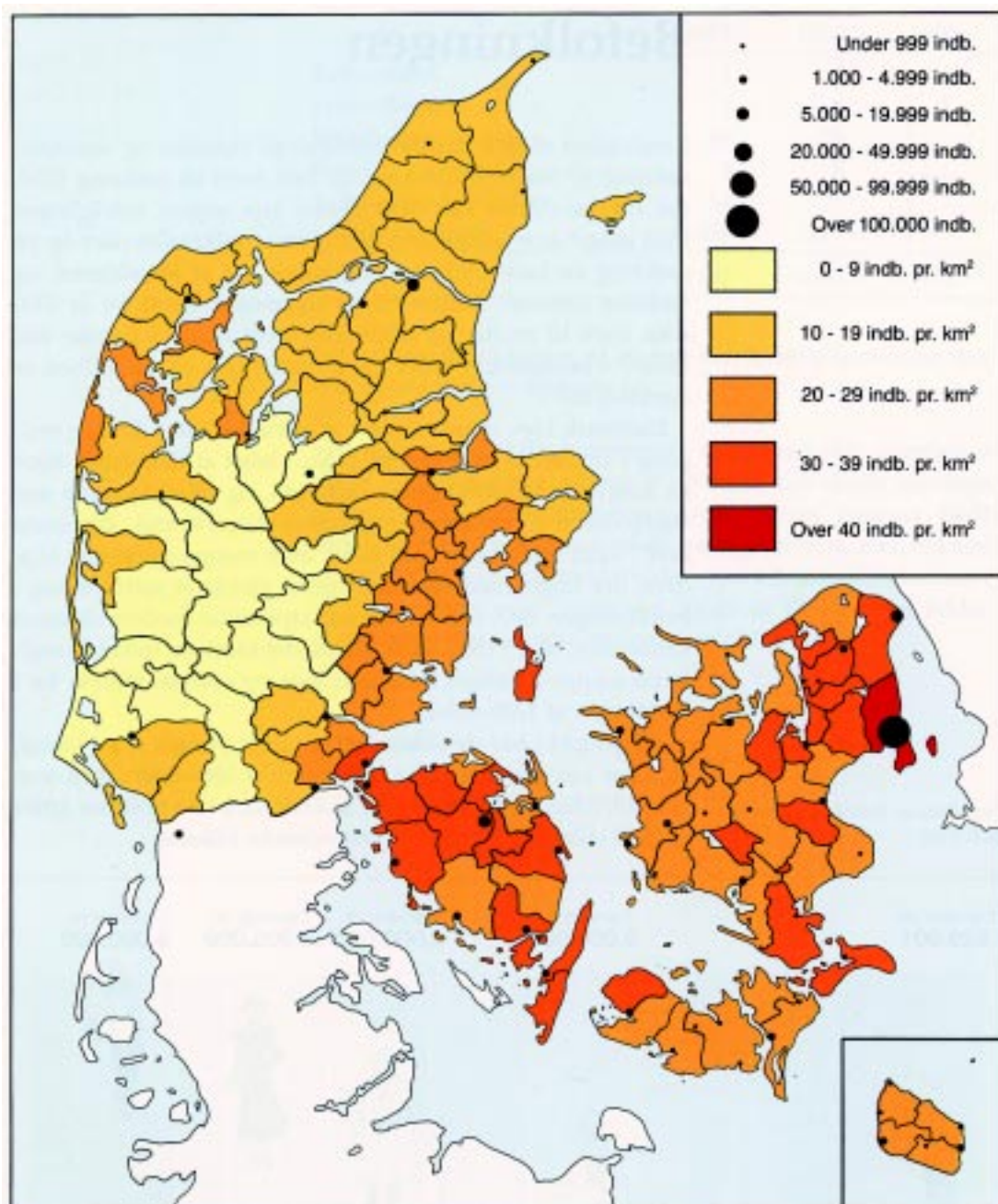

Hovedgårde oprettet 1660-1674 af gods udlagt af kronen. Skarregaard blev overtaget af kronen, efter den i en periode havde ligget hen som ødegård. I samme periode overgik i øvrigt Dueholm gods, der var overtaget af Kronen ved Reformationen 1536, til private godsejere - Marselis-Klingenberg familien.

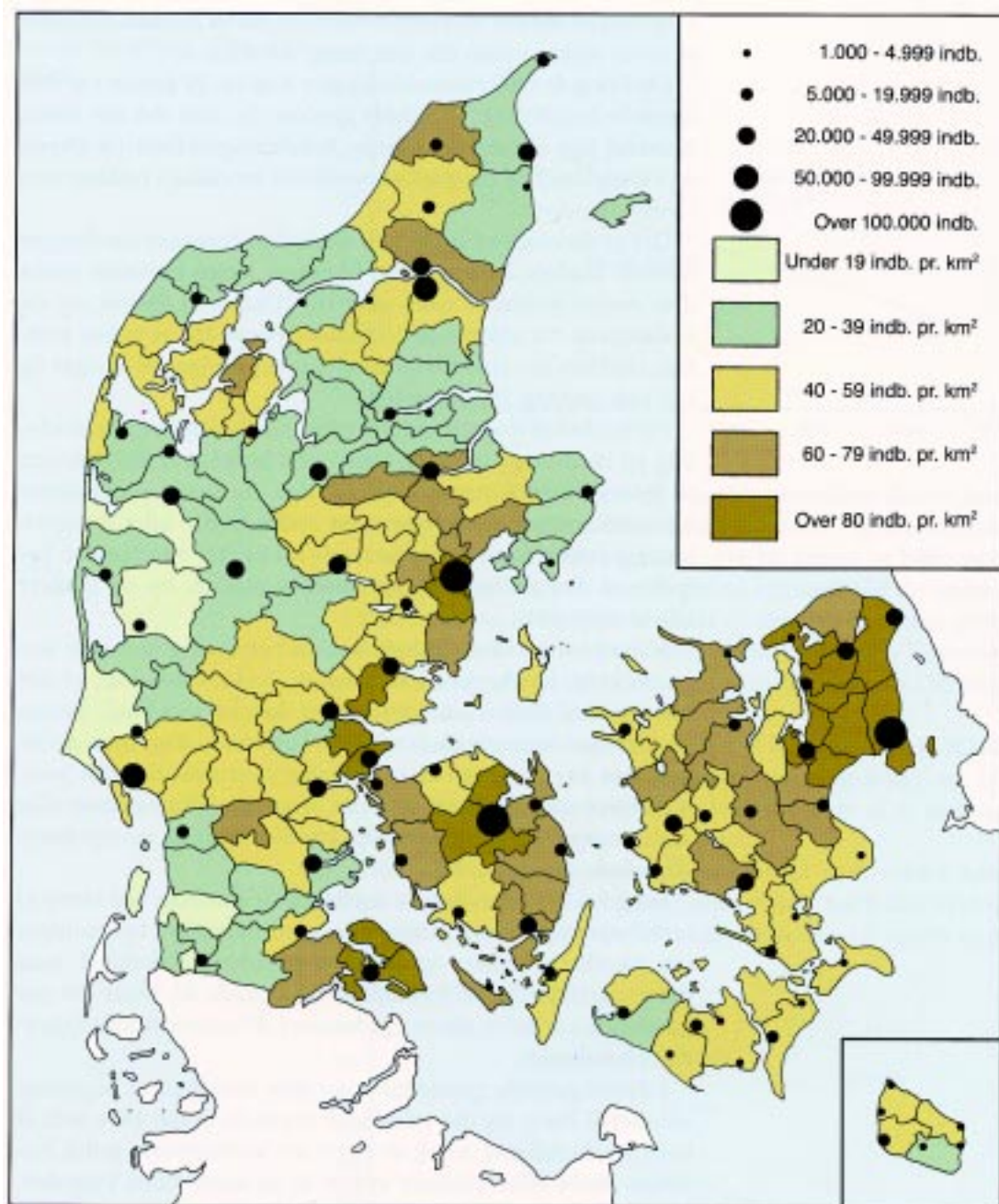
(Gunnar Olsen: Hovedgaard og Bondegaard, bilag 1, 1957)

Ejendomsfordeling pr. amt 1688. Selvejerbønderne fandtes stort set ikke længere. Hovedparten af jorden på Mors tilhørte private godsejere indtil begyndelsen af 1800-tallet.
(Henrik Pedersen: De danske landbrug 1688, tab. III, 1928)

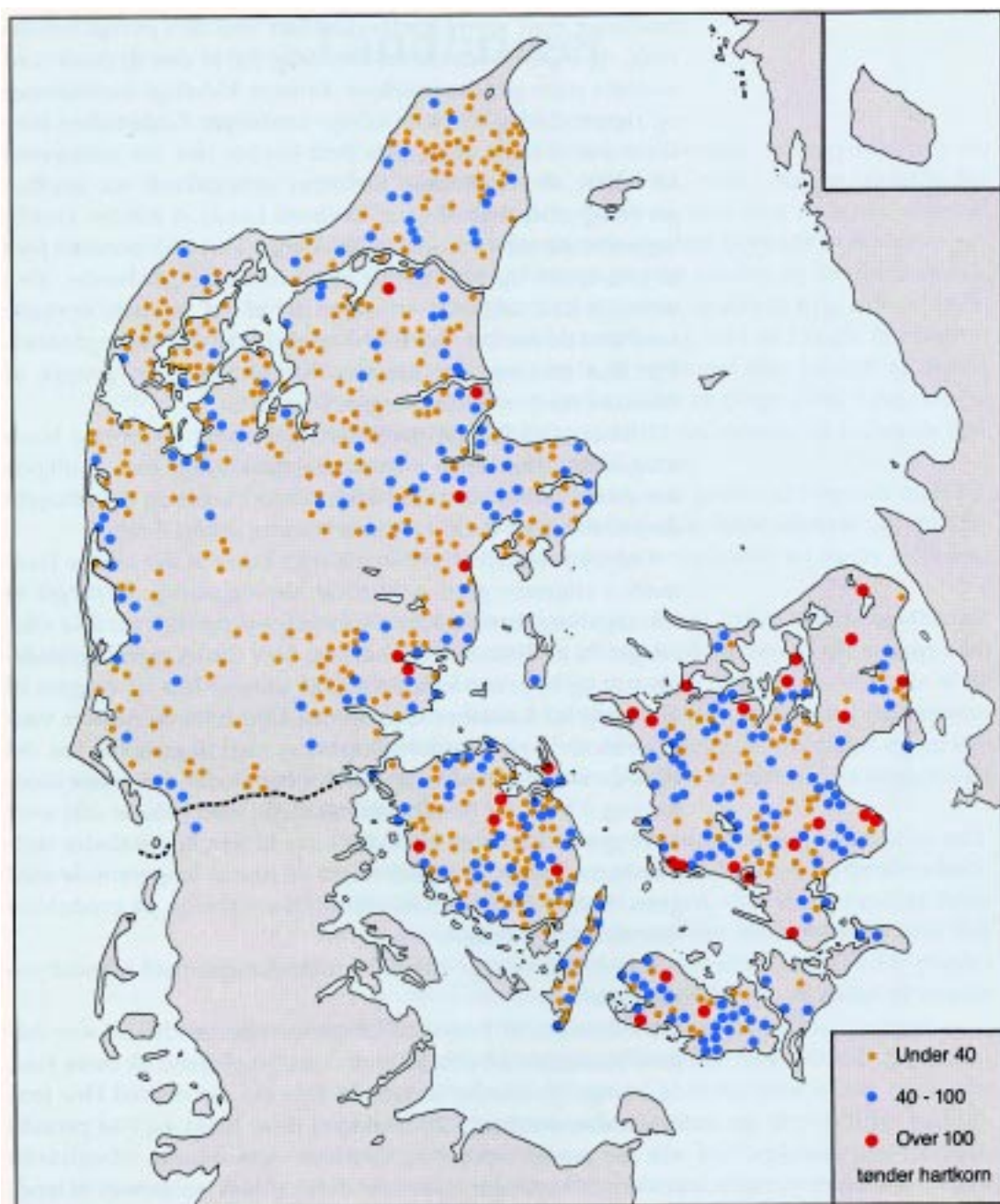
Købstædernes størrelse og befolkningstætheden på landet i 1801. På denne tid - som før og i årtierne efter var befolkningen på Mors fordelt med ca. 10% i Nykøbing, 90% på landet. (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 16, s. 42)

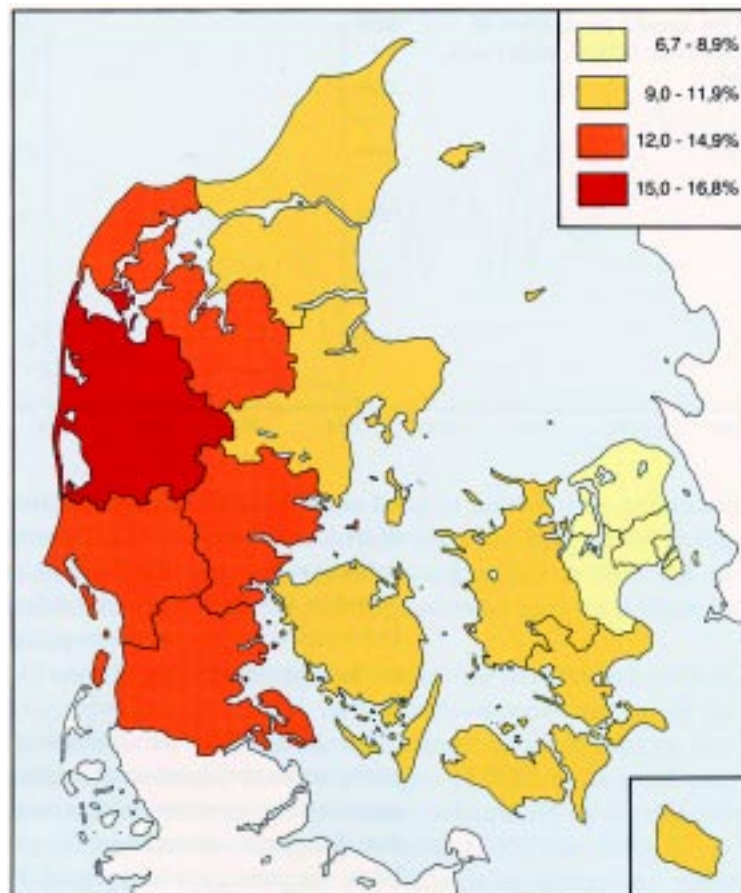
Købstædernes størrelse og befolkningstætheden i 1965.

I følge Traps Danmarksbeskrivelse 1955 var Mors da et af Danmarks tættest befolkede landområder:

(Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 16, s. 42)

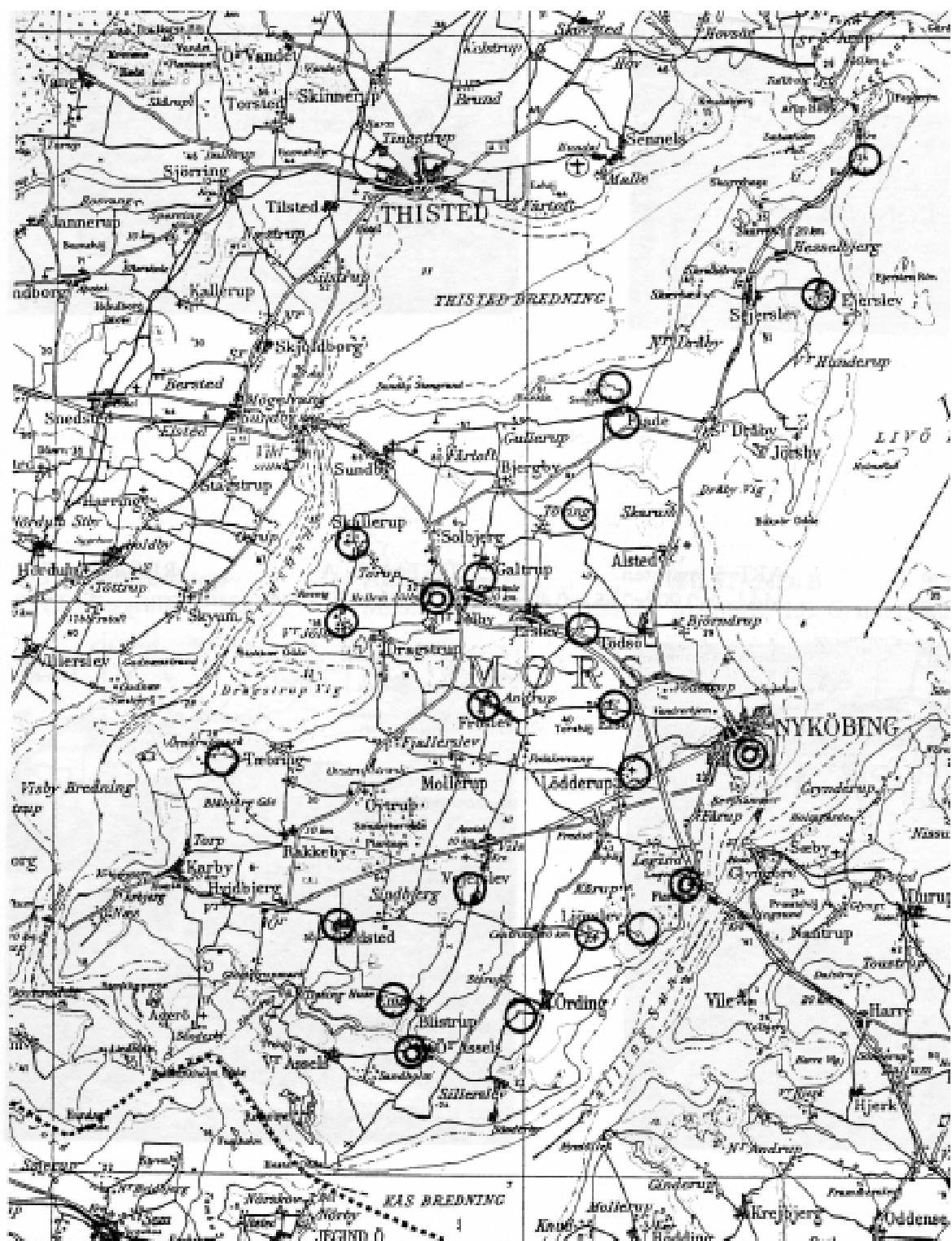

Hovedgårdenes størrelse 1682/83. Hovedgårdene på Mors var relativt små, især set i forhold til Østjylland, Fyn og Sjælland.
(Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 16, s. 66)

Industriens personel 1986 i procent af indbyggertallet i de danske amter. Det kan virke overraskende, at Viborg Amt - et udpræget landbrugsområde - har så høj en andel beskæftigede i industrien. En del af forklaringen er, at industrien er efter 1960 i stigende grad rykket til lavtlønsområder. I 1950 var området stadig domineret af landbruget. Af Thisted Amts befolkning levede 46,9% af landbrug (med fiskeri, gartneri og skovbrug), 23,2% af industri, håndværk og byggeri, 9,4% af handel, 5,2% af transportvirksomhed, 4,4% af administration og liberale erhverv, mens 9,8% var uden erhverv, hovedsagelig pensionister og rentiers. Landbrug mv. beskæftigede næsten dobbelt så stor en del af befolkningen i Thisted amt, som for landet som helhed.

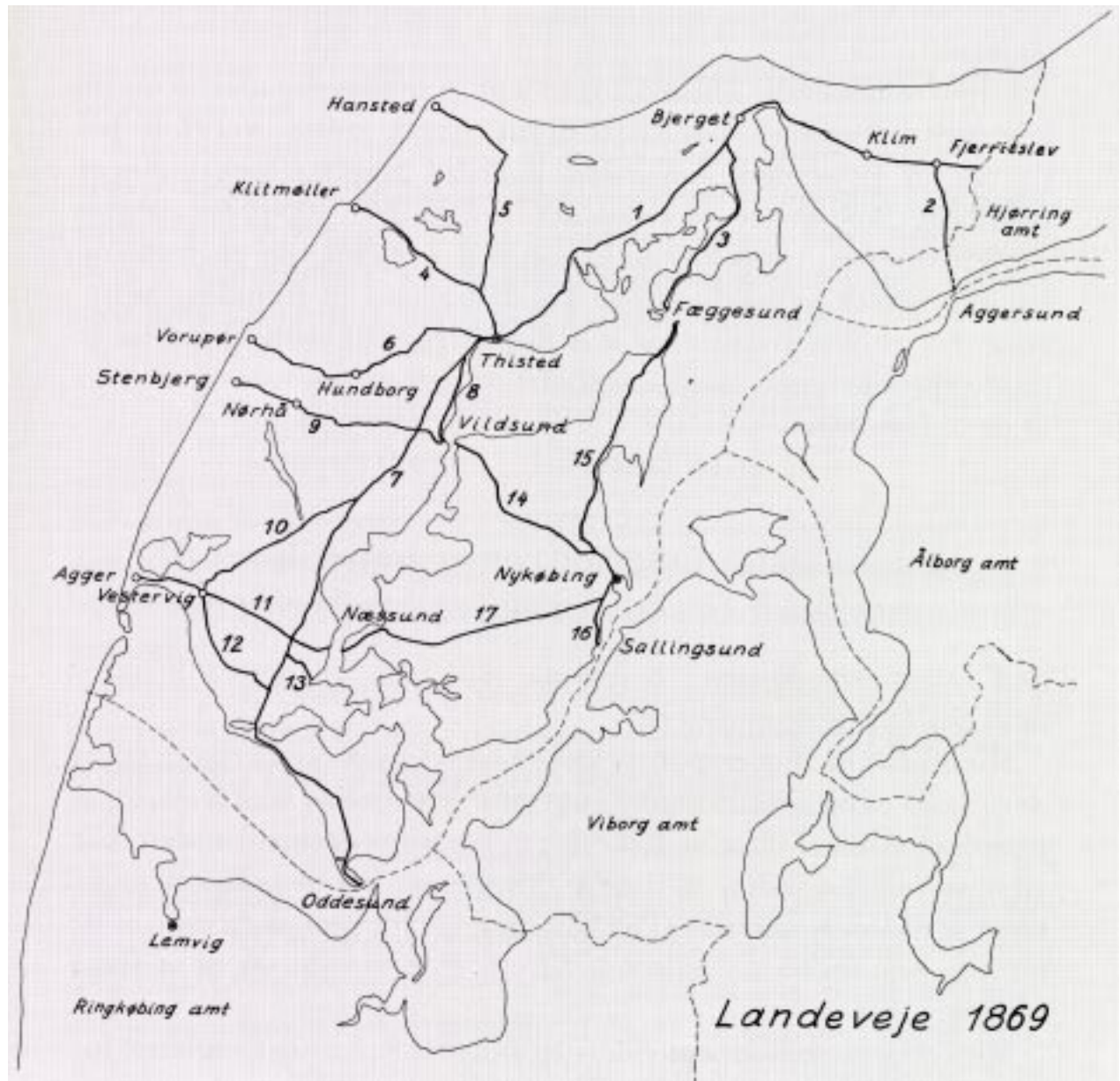
(Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 16, s. 78)

Morsø Kommune

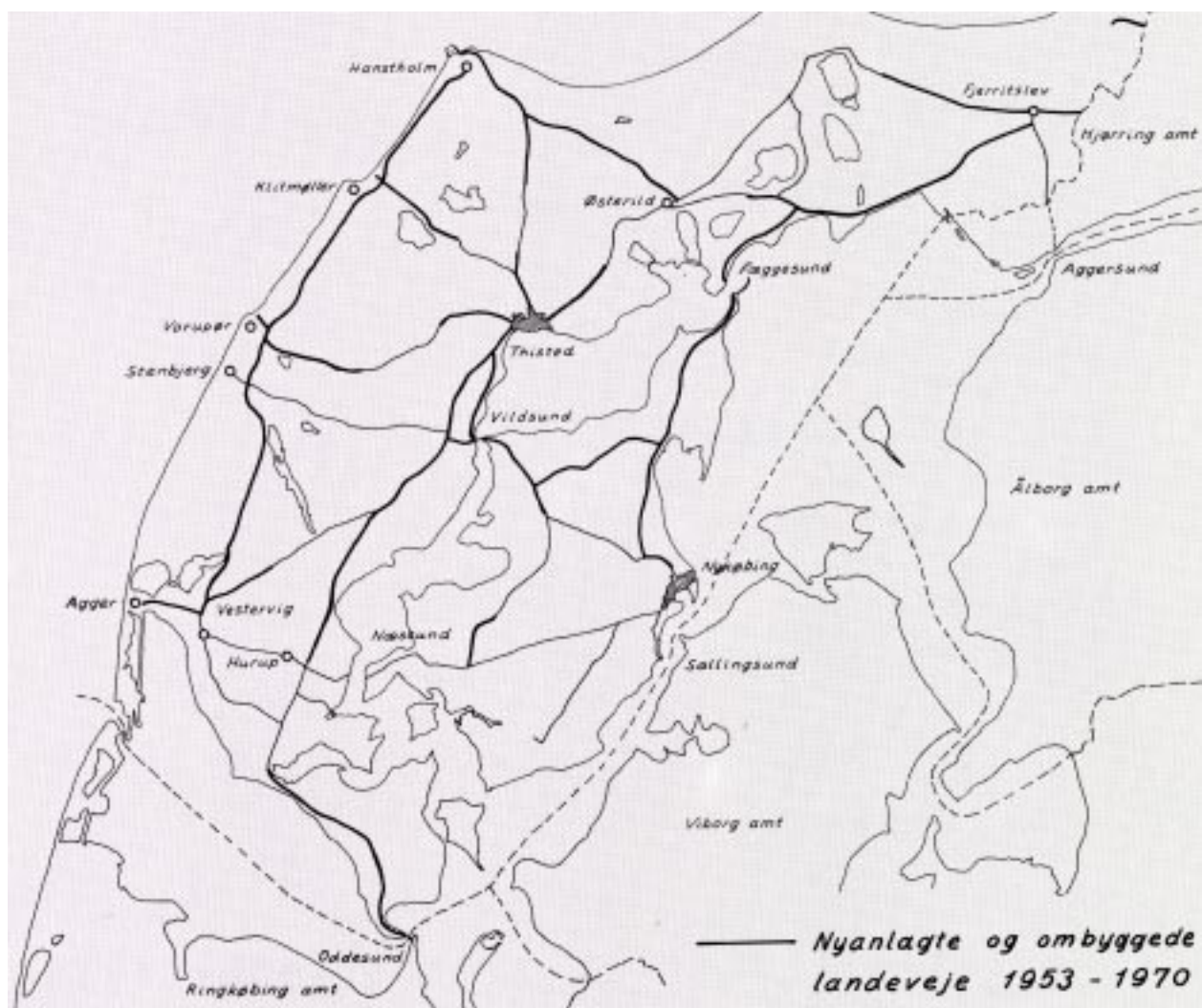
Mindesmærker og monumenter på Mors.

Nærmere beskrivelse og historie samt kort findes på Nationalmuseets webside om do.

Landeveje 1869

Morsøs hovedlandeveje/amtsveje anno 1869. De fik sit herværende forløb efter vejreformlovgivningen og på amtmand Fayers initiativ o. 1800.
(Poul Kjeldgaard: Thisted Amts veje og vandløb, s. 91 (1992))

Landeveje 1953-1970

Hovedlandevejene og deres udbygning 1953-1970.

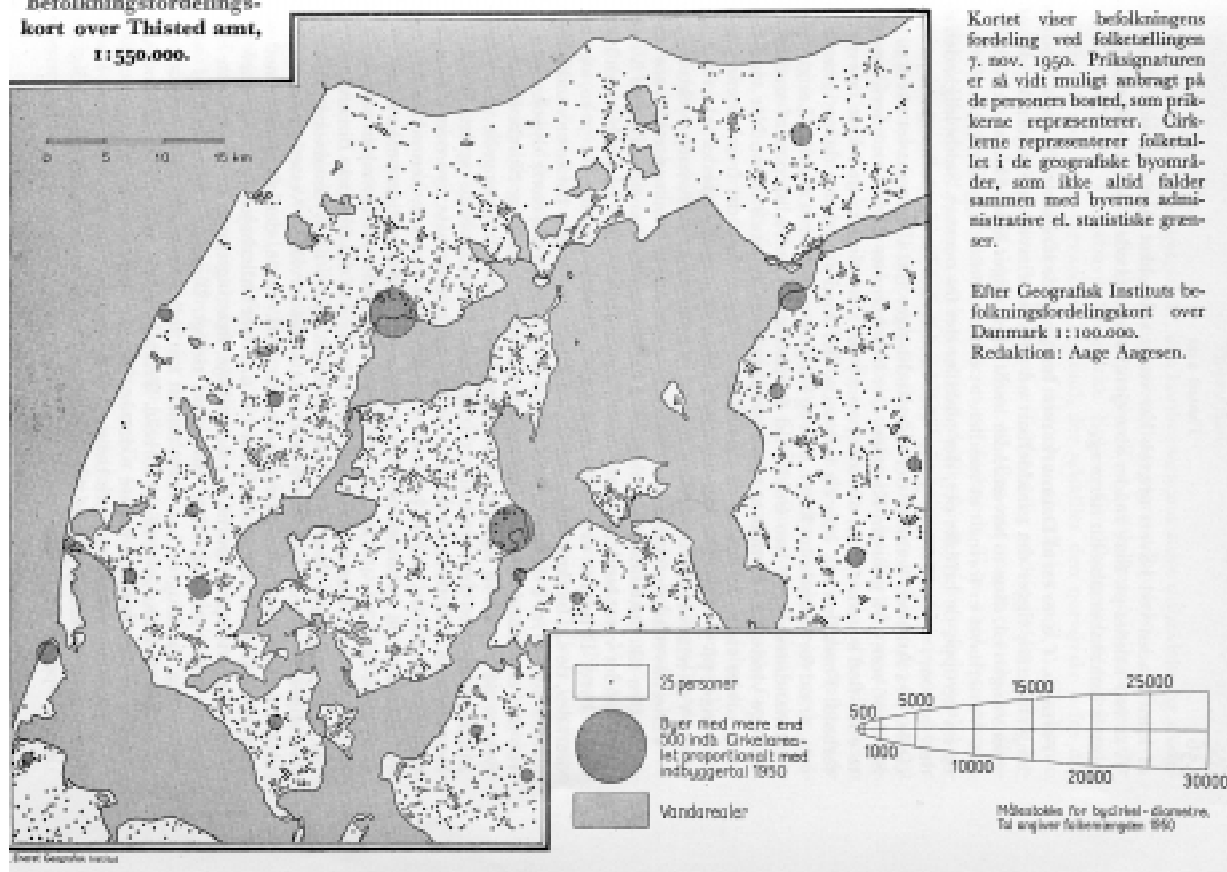
(Poul Kjeldgaard: Thisted Amts veje og vandløb, s. 123 (1992))

Morskort 1913

Udsnit af kort over Hedeselskabets afvandingsanlæg (grøn) og plantager (gul).

Befolkningsfordelings-
kort over Thisted amt,
1:550.000.

Thisted Amt befolkning

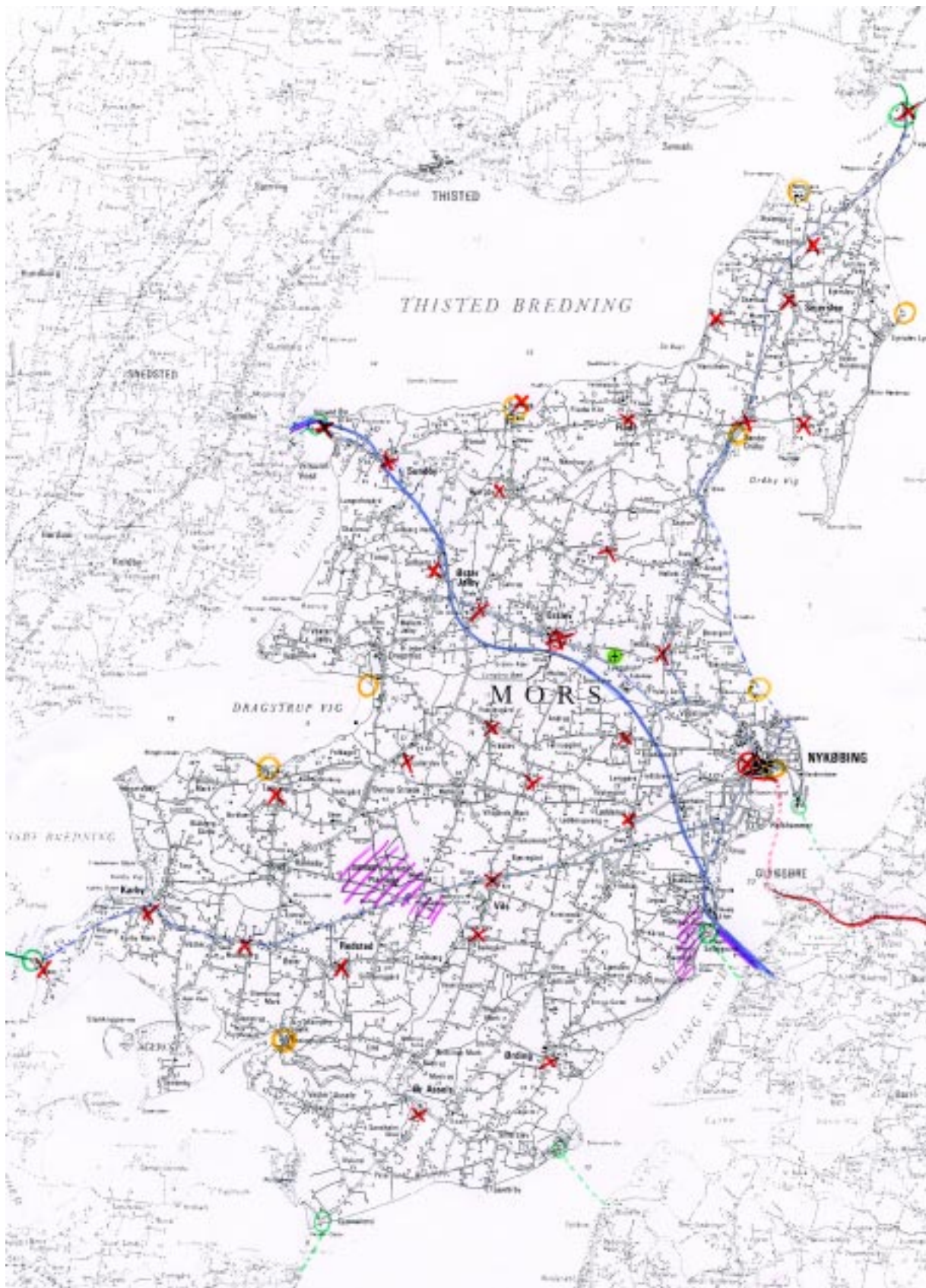
Kortet viser befolkningens fordeling i Thisted Amt efter folketællingen 1950.

Det er fra Traps Danmarks Beskrivelse, 1955. Den fortæller også, at Mors da var et af landets tættest bebyggede landdistrikter. Folketallet var på godt 27.000 indbyggere. Befolkningstætheden var 75 personer pr. km² på Mors, for amtet som helhed kun 48,9 pr. km².

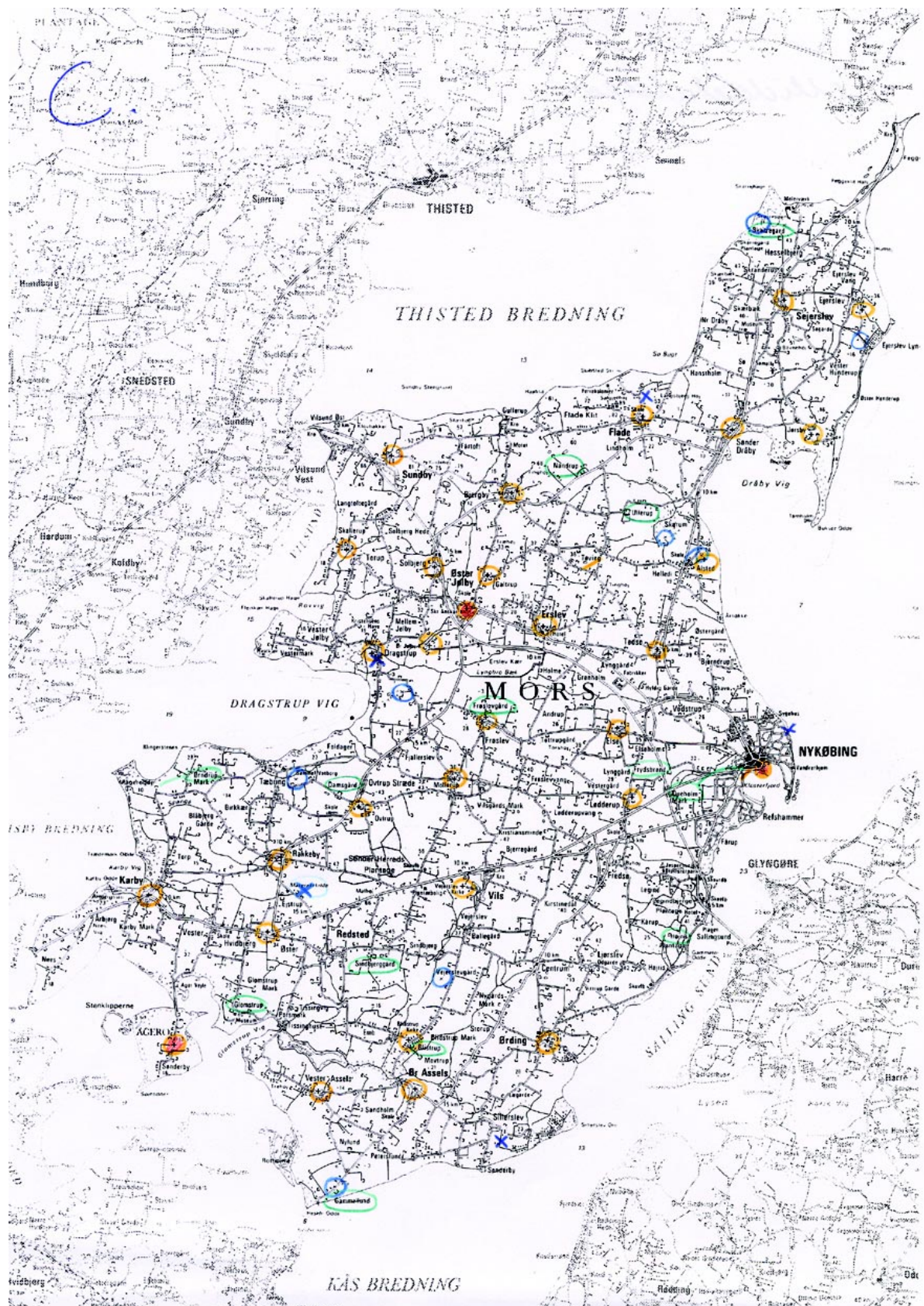
Andelsbevægelsen.

Brugsforeninger (orange), andelsmejerier (blå) og Andelssvineslagteri (rød) på Mors.

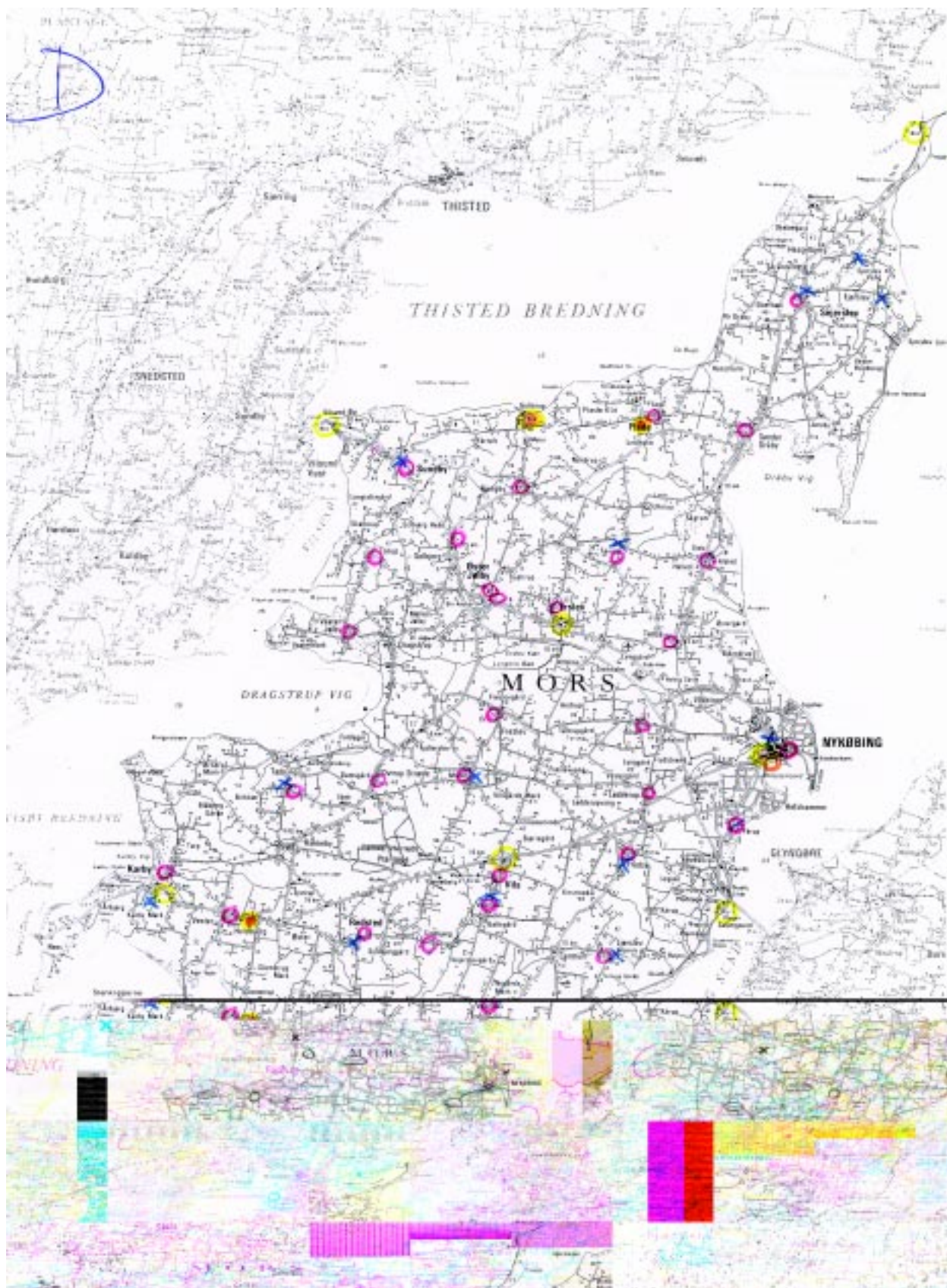
Infrastruktur/kommunikation.

Hovedveje - amtsvejene (blå stiplede), A26 (blå), færgeoverfarter (grøn, stiplede når nedl.), jernbanen/med færge (rød), broer (lilla), Tødsø flyveplads (lysgrøn), telefoncentraler (rødt kryds), ladepladser og bro/havn til molerudskibning (gul cirkel), områder med særlig mange gamle vejspor bevaret (lilla skravering). Bemærk at der hele vejen kysten rundt findes gamle spor/veje til fjorden.

Middelalder m.v.

Kirker (gul cirkel, udfyldt hvis af nyere dato), herregårde (grøn cirkel), helligkilder (blåt kryds), voldsteder (blå cirkel)

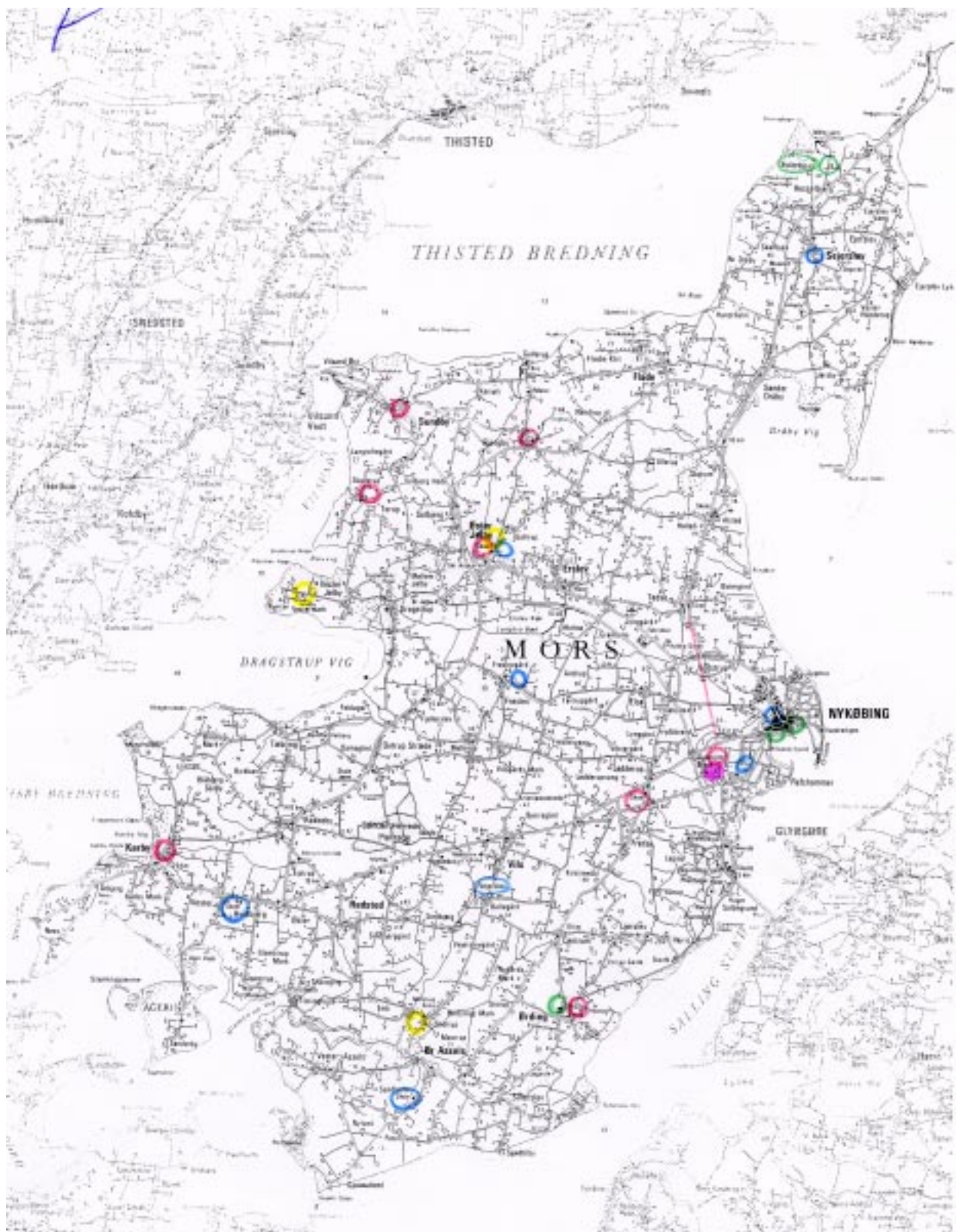
Samlingshuse

Missionshuse (blåt kryds), forsamlingshuse (rød cirkel), kroer (gul, udfyldt hvis af nyere dato).

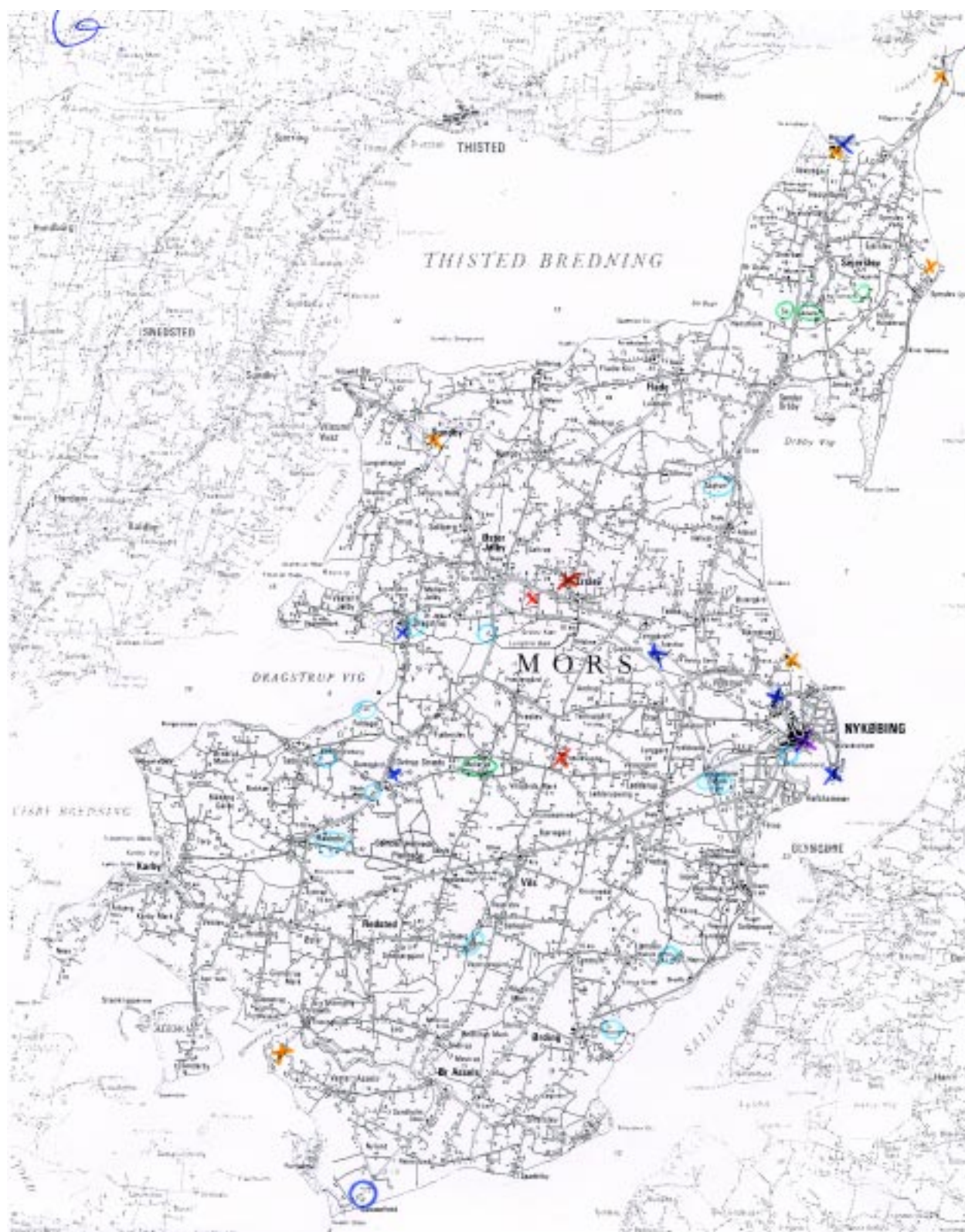
Fiskeri

Pladser, hvor landdragningsvod er benyttet (grøn cirkel), fiskepladser stadig benyttet eller med synlige spor (blå cirkel). Bemærk, der er fisket fra kysten, stort set hele øen rundt.

Skoler, museer

Museer (grøn), kommuneskoler (blå), friskoler (rød), efterskoler (gul) - heraf en tidligere højskole, Galtrup, opr. 1864, og landets første efterskole, gymnasium, handelsskole, VUC og landbrugsskole (lilla). Bemærk vedføjlet liste over nedlagte skoler.

Industri, o.l.

Større industrivirksomheder/-områder (blåt kryds), do. - nedlagt, men med spor (lilla kryds), tegl- og molerværker (orange kryds), eksisterende vindmøller/klapsejlere (grøn cirkel), vandmølleanlæg - spor af (lyseblå cirkel), fajancefabrik 1774-86 (blå cirkel)

ARKITEKTONISKE HOVEDTRÆK

Bebyggelsen i Nykbing Mors

Byen og landskabet

Nykøbings bycenter ligger på en lav holm af hævet havbund. Mod nord, vest og syd afgrænses bycentret af et morænelandskab, der når højder på op til 28 meter over havets overflade. Mod øst møder byen Sallingsund, Klosterfjord og Livø Bredning.

Det ældste Nykøbing ligger på en lav holm. Her er der sikkerhed mod højvande og udsigt til havnen. I bycentret finder man et bebyggelsesmønster, der kan føres tilbage til den sene middelalder. På et af Resens stik fra cirka 1670 ses Kirketorvet og Algades kurvede forløb. Ved Vesterås udløb i bugten er der skibe.

I 1800-tallet blev Vestergade, Algade og Nørregade udbygget med små sidegader. Disse bebyggelser blev sidst i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet udbygget til egentlige kvarterer lokaliseret mellem Gasværksvej/Provst Schades Allé og Østergade/Fjordgade. Endvidere opstod der ved indfaldsvejene Fruevej, Nørrebro og Markedsgade strenge med små landevejshuse.

På de to morænebakker nord og syd for byen vidner en bebyggelse af små byhuse og fritliggende murermeister-villaer om en udbygning i 1900-tallets begyndelse. Siden 1940'erne er morænebakkerne udbygget med fritliggende enfamiliehuse. Umiddelbart virker bebyggelsen ensartet, men det er den ikke. Ved Refshammer og Langelinie er der spor af gamle gårde og sommerhusbebyggelse i en oplevelsesrig cocktail. På den sydvendte skråning mellem Fredensvej og Marievej/Tjørnevej er der velbyggede murermeister-villaer fra 1930'erne. Bebyggelsen danner med sin disciplinerede placering langs vejkanterne fine, grønne bymæssige rumdannelser. De yderste parcelhus-kvarterer vest for Sallingsundvej er med deres diffuse rumdannelser og selvvalgte indelukkethed typiske for de sidste fyrre års enfamiliehusbyggeri i Danmark.

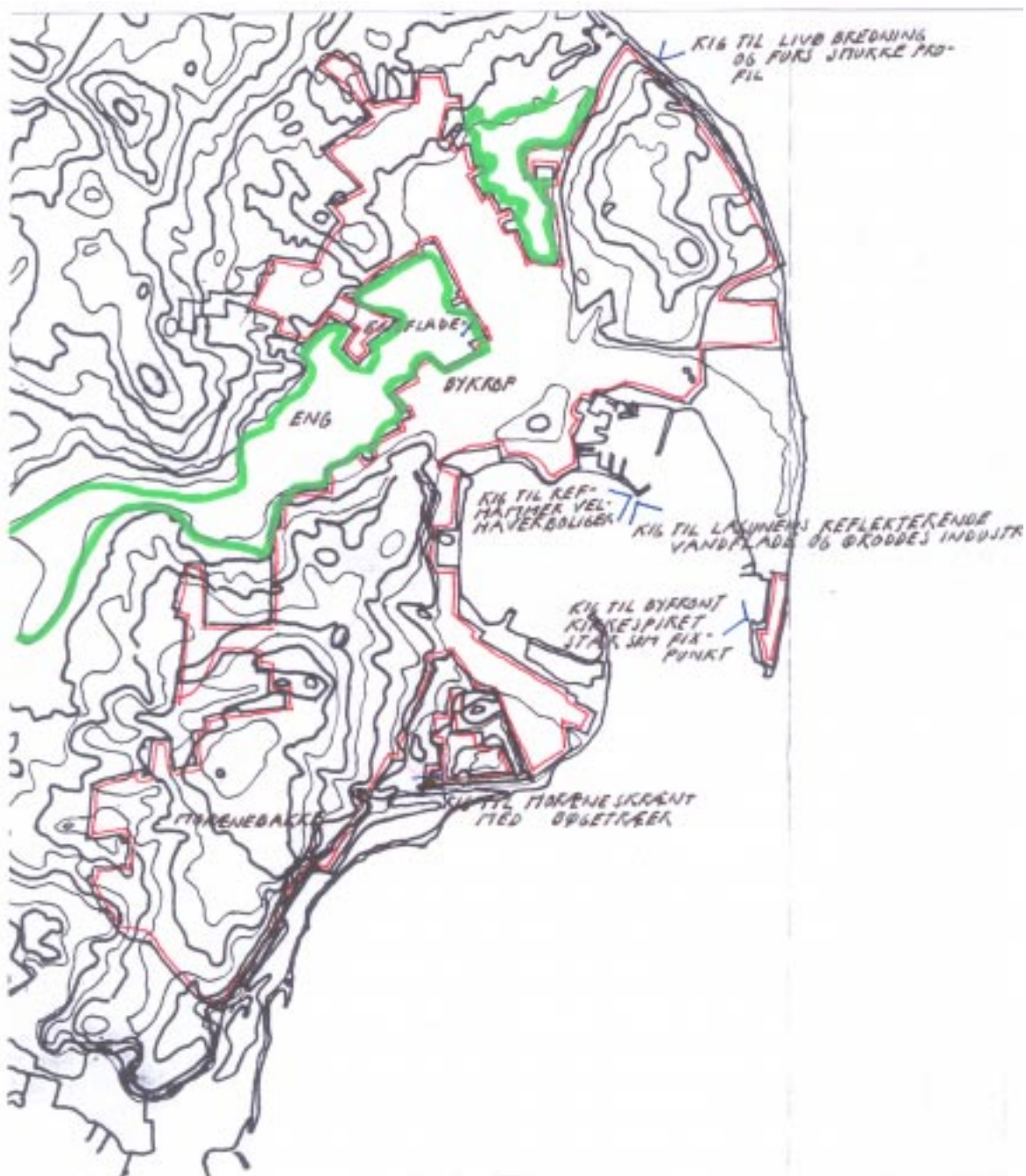
Øst for Sallingsundvej mod fjorden og ved Jasminvej / Fjordvej ligger byens velhaverboliger.

Som variation i det udstrakte landskab af enfamiliehuse er der almene bebyggelser, hvor ideerne om fællesskab arkitektonisk er fortolket som rækkehuse, tæt/lav bebyggelse og etagehusbebyggelse i blokke.

Overgangene mellem fladen af hævet havbund og de bølgede morænebakker rummer landskabsarkitektonisk

Stranden ud for Jasminvej

NYKØBING MORS PLACERING I LANDSKABET

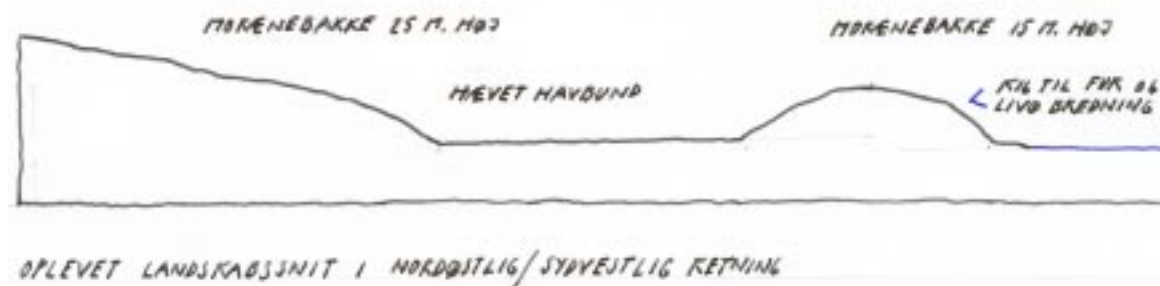
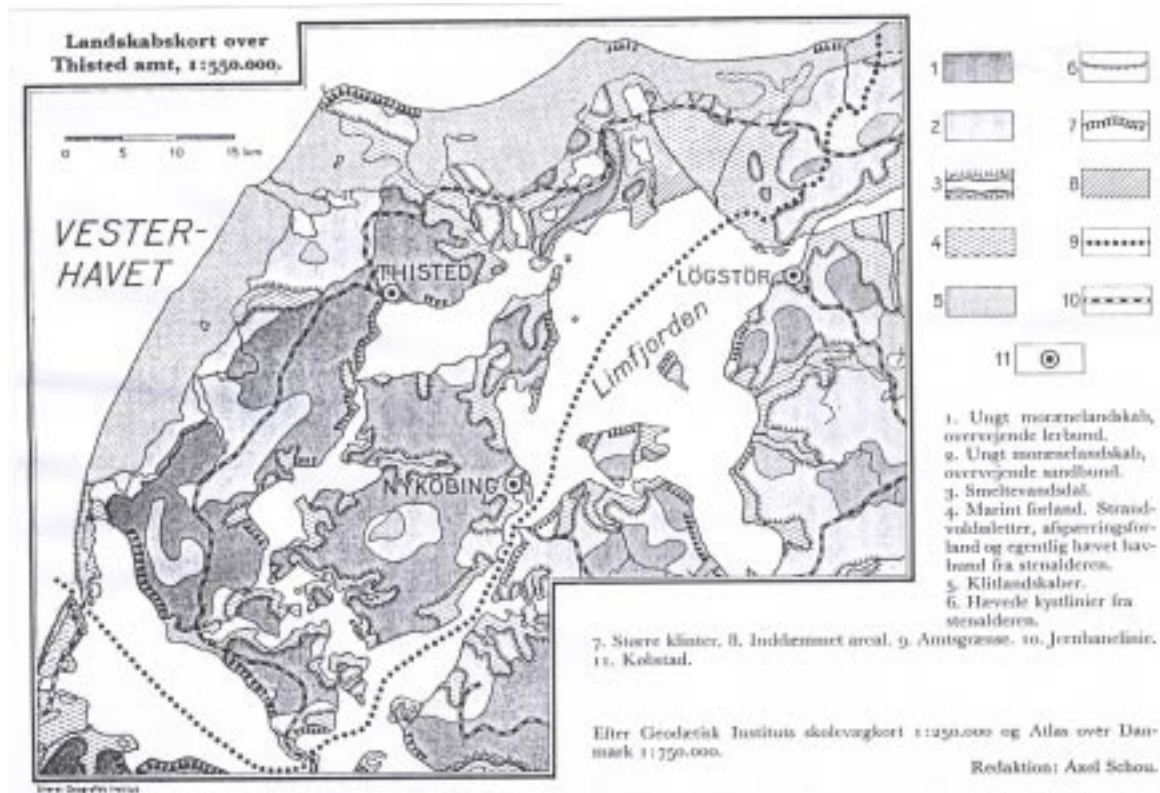
potentiale. Her er muligheder for varierede kig og mulighed for at etablere karakterfulde byfronter. I baglandet mod nordvest dominerer industri og nye ringveje. Mod bugten spærrer bebyggelsen syd for Jernbanevej, for udsigten til bugten. De ubebyggede arealer med hævet havbund mod vest og nordvest, de grønne kiler, med golfbane, dyrskueplads og kolonihaver er sammen med Ørodde vigtige at bevare.

Morænebakkerne er gode at opleve ved Fyrvejen og Sommervej. Fra Fyrvejen er der fra toppen af kystskrænten udsigt til stranden, Livø Bredning og Fur. Fra Sommervej i niveau med Sallingsund er der et fint kig til moræne-landskabets kant, der markeres af høje bøgetræer. Landskabet mod vest opleves fint fra Limfjordsvej.

Markedsgade er spændende ved sit tværsnit. Mod vest er der lavtliggende eng, mens der mod øst i glimt ved bebyggelsens smalle passager er kig til et markant terrænspring i haverne. En lignende oplevelse fås, hvor kirkegården møder den flade holm mod syd. I bycentret opleves den flade holm på bedste vis ved at gå en tur i Toftegade.

Stranden ud for Jasminvej

Det overordnede trafiknet

Nykøbing og vandet

Nykøbing afgrænses mod øst af Sallingsund, Klosterfjord og Livø Bredning. De tre farvande har hver især deres egen karakter. Sallingsund er langstrakt og smalt, Klosterfjord har form som en beskyttet lagune, og Livø Bredning er mere åben med et præg af hav.

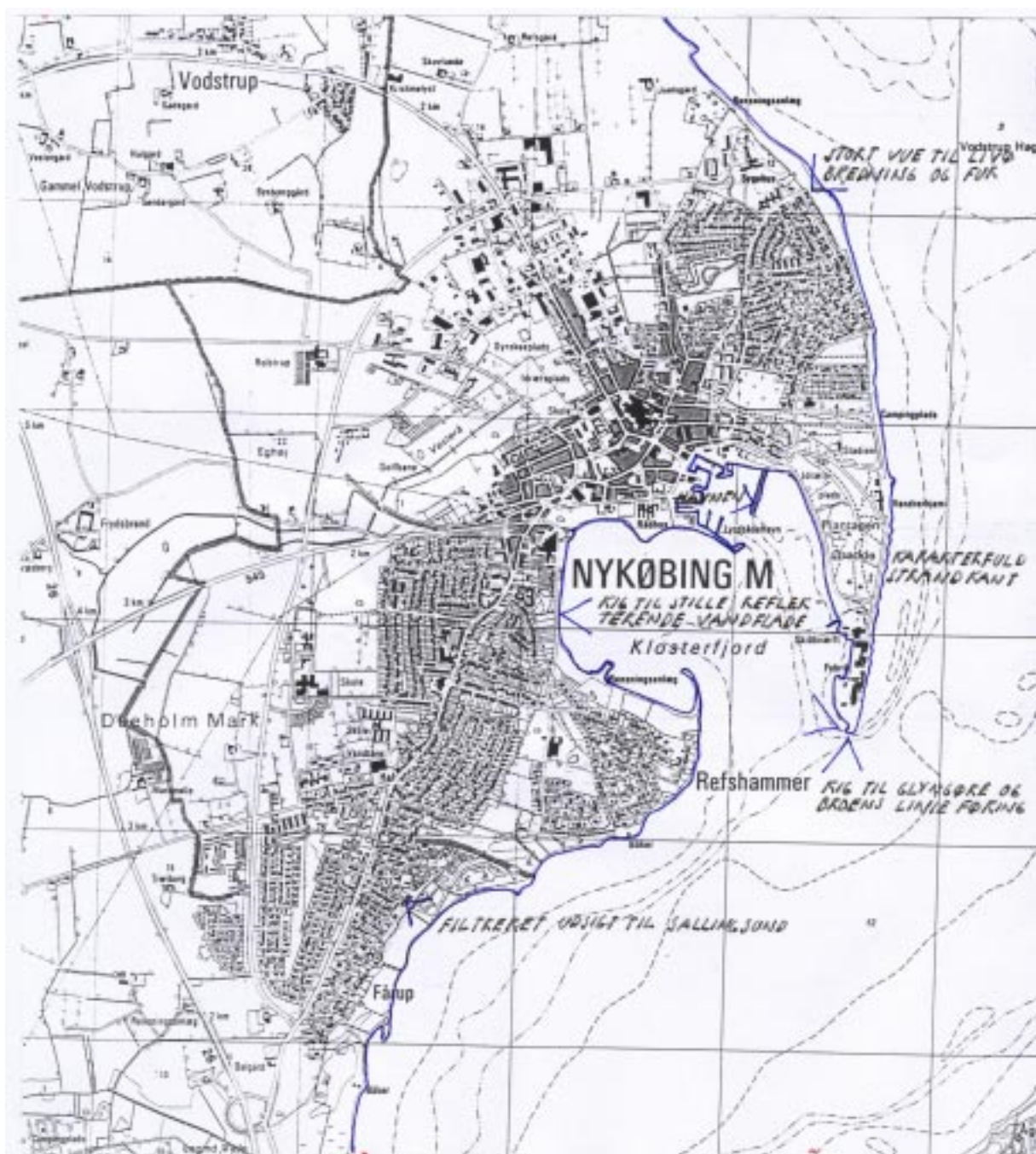
Tager man ud til Øroddes spids, er der fine oplevelser. Mod sydvest er der udsigt til det smalle Sallingsund med Glyngøre i forgrunden og broen i baggrunden. En råkold novemberdag med tunge, lave skyer og en grålig reflekterende vandflade er Sallingsundbroens linieføring af høj kvalitet, når den står i kontrast til et strålebundt af lys fra et hul i skydækket.

Vendes blikket mod bycentret, er det svært at finde en klar struktur. Byen mangler front mod vandet. Det er kirkespiret, der fastholder historien og fortæller om bycentrets nærvær. Mod nordøst åbner Livø Bredning sig med Furs karakterfulde landskabsprofil som et bagtæppe.

Set fra havnen er det kun åbningen mellem Ørodde og Refshammer, der fortæller, at Klosterfjords stille, reflekterende vandspejl ikke er en sø. Vindbeskyttelsen fra nord og vest gør bugten til en god naturhavn. Den markante laguneform, som ses på et landkort, opleves ikke i samme grad fra havnen. Et tankeeksperiment kunne være en konsekvent strandvejsbebyggelse med allétræer langs bugtens sider (ny havnefront). Det ville med sikkerhed tydeliggøre lagunens form.

Fra Fyrvejen på toppen af kystskrænten er der en fornem udsigt til vandet og Fur. Udsigt fra samme højde, men helt anderledes, fås fra Høstvej. Her filtrerer bøgetræernes kroner kigget til Sallingsund.

NYKØBING M. OG VANDET

Med broen over Sallingsund er der etableret en vej­mæssig diagonal, der forbinder Nykøbing med Hanstholm og det østlige Jylland.

En ringvej afgrænser i et langstrakt bueslag byen mod vest. Ringvejens linieføring afbryder visse steder den visuelle sammenhæng mellem by og land.

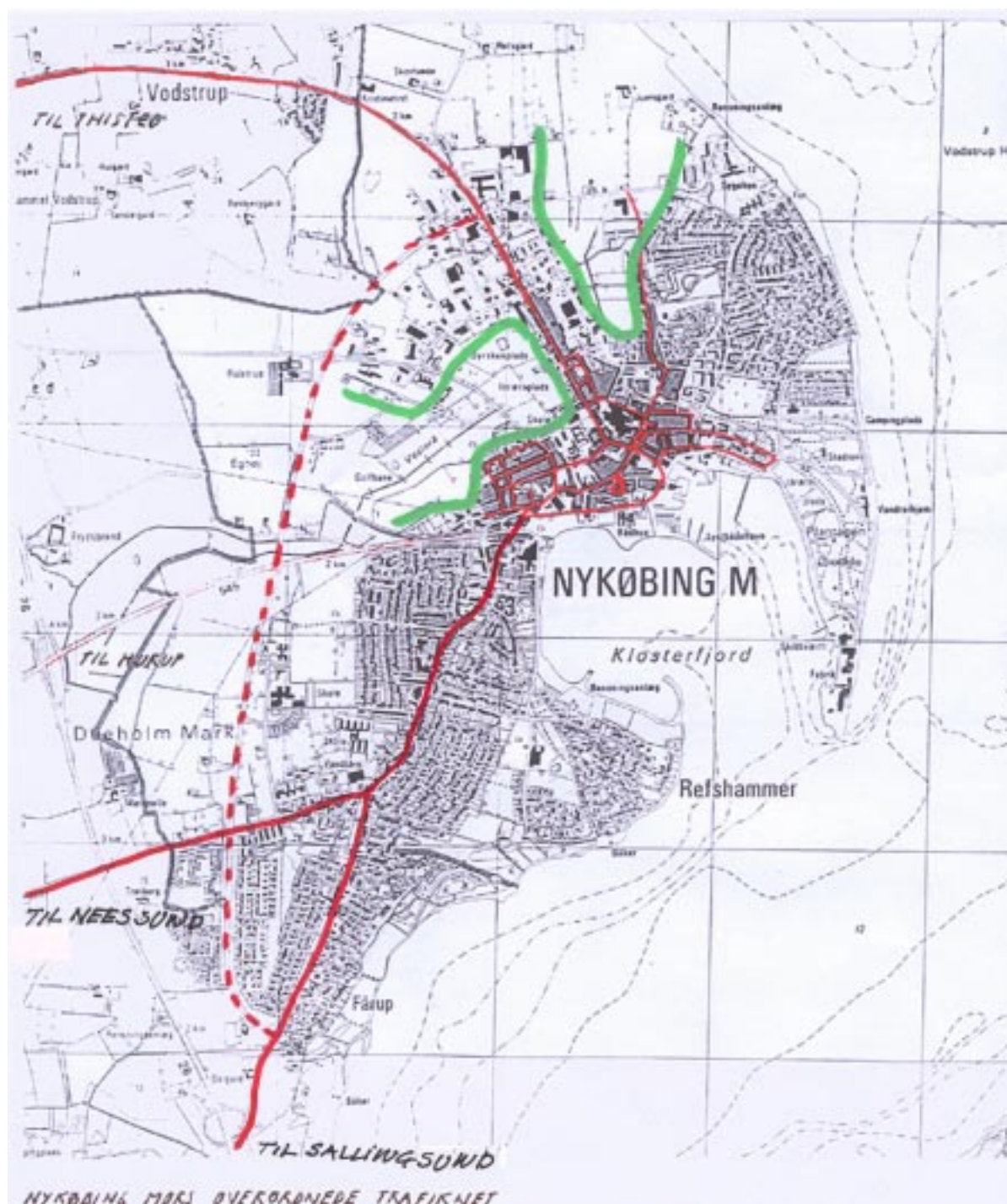
I det gamle bycenter danner Vestergade, Algade og Nørregade en rygrad. Herfra udgår mod øst og vest sidegader. Nogle af dem som eksempelvis Ringsgade, Nygade og Havnegade har kig til havnens fiskekuttere. Behovet for de parkeringspladser, der skal bringe kunderne helt tæt på byens butikker, er løst med anlæg langs Grønnegade og Jernbanevej. Ved Superbrugsen i Algade bryder et parkeringsanlæg i to etager det historiske bebyggelsesmønster.

Ringvejen set fra broen over Næssundvej
- mod vest

Ringvejen set fra broen over Næssundvej
- mod øst

Nykøbings torve- og pladسدannelser.

Den første torve- og pladسدannelse er Klostertorv, der ligger, hvor Algade møder Aagade. Torvet har form som en tragt, der spidser til mod øst. Trods en fornem granitbelægning og en randbebyggelse, der tydeliggør rumdannelsen, står det, hvis man kigger mod vest, sørgeligt til. Årsagen er den visuelle forurening af iøjnefaldende erhvervsbyggeri, parkeringspladser og aggressiv skiltning.

Anden torve- og pladsdannelse er Lilletorv, der ligger, hvor Toftegade og Jernbanegade møder Algade. Det er et fint trekantet torv.

Kirketorvet på toppen af den lave holm er det tredje, men det største og vigtigste. Integreret, men alligevel for sig selv ligger kirken i ophøjet position afgrænset fra torvet af granitmure. Resten af torvets flade har en fornem belægning af granit. Detaljerne i eksempelvis kloakdækslerne er på overbevisende måde videreført i torvets bænke, beplantning og kunstneriske udsmykning. Fladens præcision følges til dørs af en sammenhængende, to etager høj købstadsbebyggelse, der ved Havnegade åbner sig med et kig til havnen. Kirketorvet er et smukt bymæssigt rum.

Fjerde og sidste torve- og pladsdannelse er Rådhusetorvet. Med det smukke, murede, gule rådhus med sandstenssokkel og blådæmpede tagsten, det gamle jernstøberis skalaspring og karakterfulde byggeri, naturstensbelægningen, den kunstneriske udsmykning og den eksemplariske placering af træerne er der tale om et byrum af høj kvalitet. Trods dette fortrin mangler der noget. Torvet opleves som dødt og tomt for liv. Det kan skyldes den tangerende Nygades trafik, der skiller torvet fra Algade.

Ud over de beskrevne torve- og pladsdannelser er der i de smalle, snørklede gader mange spændende rumlige oplevelser i form af kurver, svage stigninger og fald, forsatte bygningskroppe samt tragtformede gadeafslutninger.

Rådhusetorvet

Rådhusetorvet

Kloakdæksel i støbejern

Kirketorvet

Havnefronten

Nykøbings havnefront kan opdeles i tre afsnit. Første afsnit, der løber parallelt med Fjordgade/Strandvejen, fungerer som ophalingsplads for lystbåde. Her er endvidere faciliteter for reparation og skibsbyggeri i form af enkle, ligefremme og vejrbidte skure og mindre haller.

Andet afsnit er opholdssted for byens fiskekuttere. Her ligger den smukke, gamle velproportionerede toldbod med det fine murværk og skifertag sammen med nyere erhvervsbyggeri afstemt i materialer og farve. Havnebassinets sider står præcist opført af kraftige stålprofiler. Det ombyggede pakhus, Hotel Pakhuset, danner sammen med Café Toldboden en fin havnefacade. Her kunne der skabes en bynær, maritim pladsdannelse af høj arkitektonisk kvalitet.

Tredje afsnit rummer den gamle færgestation med restauration samt huset, hvor Morsø Sejlklub holder til. Af høj kvalitet og bevaringsværdi er bygningens lave, lange længe med fine detaljer og god håndværksmæssig udførelse. Bemærkelsesværdigt er også det gamle havnebassin, der tangerer stationen. Bassinets granitsider er et eksempel på, hvor kultiveret havnebyggeri kan udformes. Morsø Sejlklubs nye anlæg for lystbåde besidder ikke samme høje niveau. Det er imidlertid kun en detalje sammenlignet med den skade, klubhuset, rådhuset og det nyere institutionsbyggeri forvolder. Byggeriet er ude af skala med det historiske købstadsbyggeri og afskærer med sin uheldige placering udsigten til Nykøbing Bugt. Det handler ikke kun om tab af udsigt, men om tab af den særlige landskabsmæssige identitet, der i århundreder har kendetegnet Nykøbing.

Havnen i Nykøbing Mors

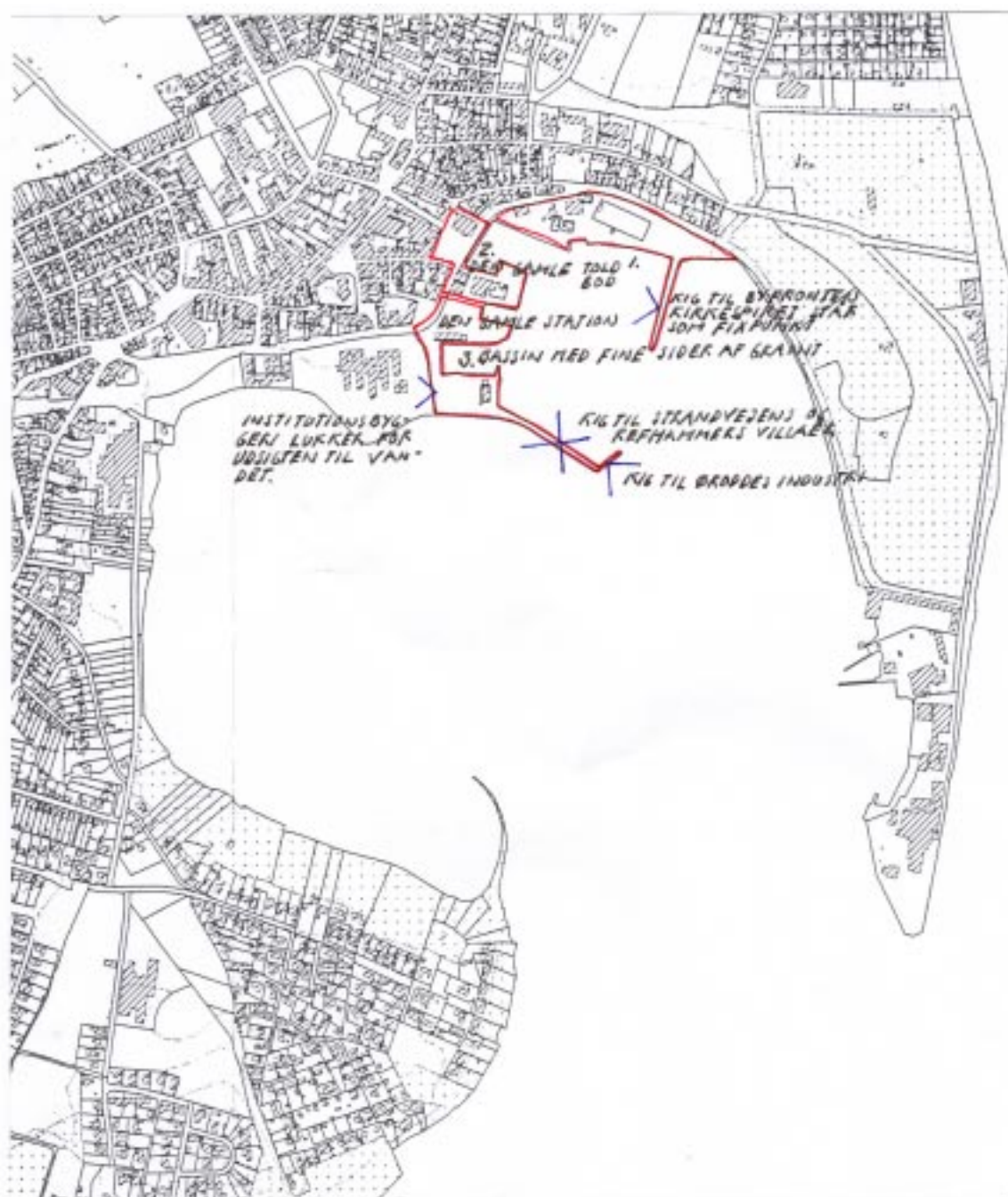
Havnen i Nykøbing Mors

Havnen i Nykøbing Mors

Havnen i Nykøbing Mors

NYKØBING MORS HAVNEFRONT

Nykøbings bebyggelsesmønstre.

Det gamle bycenter har et oplevelsesrigt gade- og bebyggelsesmønster. Ved første øjekast kan det virke forvirrende, men studerer man bykortet nøjere, tegner der sig forskellige mønstre.

Vestergade, Algade og Nørregade danner bycentrets rygrad med en sammenhængende randbebyggelse og dybe sidehuse. Østergade har i retning mod Fjordgade smalle sidegader, Ringsgade, Smallegade og Bryggergade med små huse i en etage. Der er over dette bebyggelsesmønsters klejne skala og struktur en stemning, der knytter området til fiskeriet og håndværket.

Ringsgade

Et andet bebyggelsesmønster af høj kvalitet er lokaliseret mellem Gasværksvej og Provst Schades allé. Her er en fin blanding af fritliggende murermestervillaer og små sammenbyggede byhuse med murede gavle, der fortæller om en langstrakt udbygningsperiode.

Smallegade

Villakvarterer med 1930'ernes velbyggede murermestervillaer, disciplineret på linie mod vejene, findes på den sydvendte skråning nord for kirkegården. Her dannes fine, grønne rum med en bymæssig stemning. Samme bebyggelsestype med „fedets“ stemning af sol og sommer findes ved Refshammervej og Refshammer Havevej.

Villakvarterer med spor af tidligere funktioner og en lang udbygningsperiode findes, hvor Granskovvej, Havevej og Porsvej møder Langelinie. Her er der en fin blanding af sommerhuse og enfamiliehuse. Læg mærke til, at nogle af husene er placeret på en lav banke for at undgå oversvømmelse.

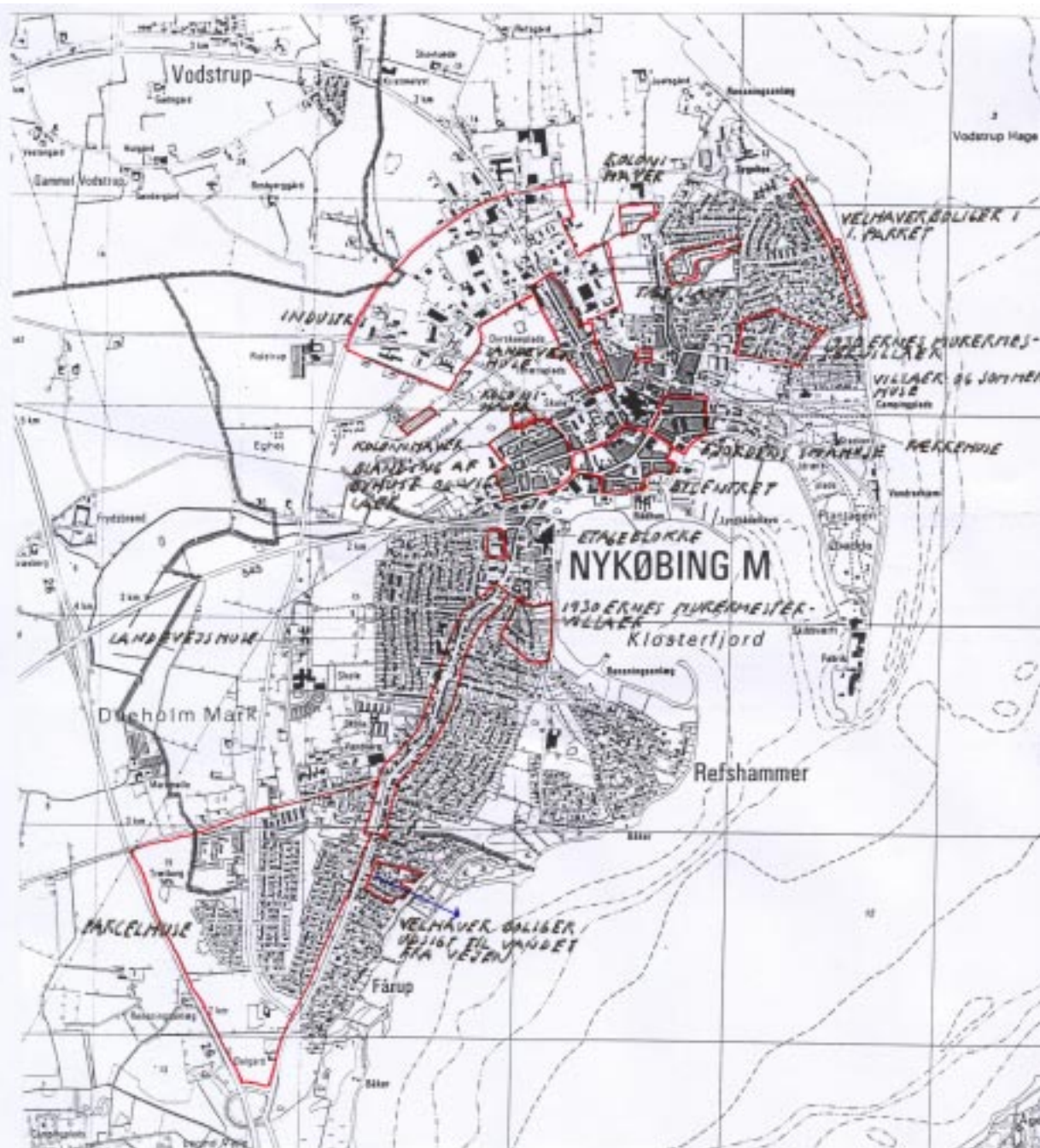
Fruevej

Velhaverboliger i første parket er lokaliseret langs kystskrænten ved Jasminvej og Fjordvej. Ved at disponere bebyggelsen, så den følger terrænets højdekurver, beholdes udsigten til ejerne i første række. Var udstykningen disponeret med veje, der løber på tværs af terrænets højdekurver, eksempelvis som ved Høstvej, ville alle vejens beboers kunne nyde godt af udsigten til vandet. Men ikke nok med det. Også terrænets fald og stigning vil blive tydeliggjort, når en gåtur op ad morænebakken kontant bliver afregnet med mælkesyre i benene.

Typiske parcelhuskvarterer med diffuse rumdannelser og trafiksikre, blinde veje er der til overflod i Nykøbing. Området i trekanten, der dannes af Frueled, Sallingsundvej og Vildsundvej er velplanlagt. Men i kølvandet af den moderne arealplanlægning følger desværre også noget

Nørregade

NYKØBING HAVS BEDYDELIGHEDSMÅSTRE

uniformeret med tab af den identitet, der knytter sig til Nykøbings landskabstræk.

I det udstrakte parcelhuslandskab ligger i isolerede enklaver almennyttigt byggeri. Det har form som rækkehuse, tæt/lav klyngebebyggelse og etagebebyggelse i blokke.

Rækkehuse af høj kvalitet ses ved Enghavevej og Riis Allé.

Højbroens murede, røde etageblokke ligger på den sydlige morænebakkes ryg. Bebyggelsen har en fin rytme, der desværre svækkes af nye, dominerende glaskarnapper.

Fuglsøparken er en tæt/lav klyngebebyggelse eksemplarisk med sin linieføring og sit indre bymæssige rum, der på en forfriskende måde bryder parcelhusområdets monotoni.

Langs Nørrebro og Fruevej/Sallingsundvej er der fine forstadsbebyggelser af små landevejshuse, der med deres placering understreger vejforløbet. Landevejshusene er trods deres uheldige vedligehold værdifulde. Enkeltvis er der ikke tale om stor arkitektur, men samlet danner de et oplevelsesrigt miljø. Det haster med råd om håndværksmæssig og kulturhistorisk korrekt bygningspleje.

Industrikvarteret på det flade engdrag er arkitektonisk og landskabeligt blottet for ambitioner. Resultatet er desværre, at det bueformede, langstrakte engdrag er skæmmet. Et lyspunkt i forhold til dette tab er kolonihaverne ved Markedsgade og Rolstrupparken. Her er der samspil med engen, og her er der små oaser, hvor nærhed og skaberglæde er i højsædet.

Fruevej

Landsbybebyggelsen på Mors

Eksempler på landsbytyper

- Forteklyngeby
- Uklassifiseret
- Uregelmæssig vejfor-teby
- Vejklyngeby
- Slynget vejby
- Enkeltgårde

Mors 1:50.000

Arkitektoniske hovedtræk i landsbybebyggelsen

Overordnet bebyggelsesstruktur i landsbyerne.

Spredt i landskabet ligger landsbyerne tæt og fint tilpasset de naturgivne forhold. I de fleste tilfælde er det oprindelige vejnets forløb fastholdt, hvilket også betyder, at den oprindelige landsbystruktur for det meste stadig er genkendelig. Flade og Bjergby er gode eksempler herpå. Og det skal tilføjes, at flere af landsbyerne tydeligvis er kommet til at fungere som sognebyer.

Selve landsbybebyggelsen virker umiddelbart ydmyg og anonym, men ved nærmere eftersyn træder der særlige kvaliteter frem. De enkelte huse har måske ikke umiddelbart den store arkitektoniske kvalitet, men sammenhængen, som de optræder i, altså bebyggelsen i landsbyerne, rummer mange kvaliteter.

Kirkerne

Et karakteristisk træk er de mange kirker. Løjnefaldende er deres placering, deres ensartethed og deres antal. Kirkerne er alle fra romansk tid (bortset fra Frimenighedskirken i Øster Jølby). De er opført i granitstenskvadre ofte på rigt profilerede sokler. Mange af dem fremstår stadig med det oprindelige romanske kor og skib samt med en fritstående eller en påmonteret klokkestabel som i Bjergby kirke. En del har fået tilføjet sengotiske tårne opført i hvidkalkede munkesten over flere granitstensskifter.

Kirkerne danner på grund af den tidsmæssigt samme oprindelse og byggeskik et tydeligt fællestræk i det bebyggede landskab.

Landsbykirkerne på Mors udviser en stor grad af fælles træk i oprindelse og arkitektonisk udtryk som præger landskabet markant

Landsbybebyggelsen

Det overvejende indtryk af bebyggelsen i landsbyerne på Mors er en stor grad af ensartethed og harmoni i de arkitektoniske hovedtræk. Et tydeligt slægtskab med hensyn til de overordnede strukturer, bebyggelsestyperne og materialevalget er fællesnævnerne.

Landsbyerne præges af en forholdsvis tæt sammenhængende bebyggelse, der i overvejende grad består af mindre røde længehuse. Husene er som regel placeret meget tæt ud til landsbyernes forskellige vejssystemer og danner på denne måde fine, kompakte byrum.

Bebyggelsens tæthed og anvendelsen af overvejende samme bygningsmaterialer skaber en sammenhængende og bymæssig karakter i landsbyernes midte.

De mange tætliggende små længehuse er et karakteristisk træk ved arkitekturen i landsbyerne som her i Øster Assels

Ind imellem den dominerende bebyggelsestype fra første halvdel af 1900-tallet ligger flere nyere parcelhuse, der i de fleste tilfælde tilpasser sig den oprindelige struktur og dermed er med til at forstærke bybilledet, som i Sønder Dråby og Sejerslev. Dog står materialer og farvevalg på disse huse ofte i kontrast til den ældre bygningsmasse.

Landsbyerne bærer præg af, at der har været en livlig byggeaktivitet både med hensyn til nybyggeri og ombygninger. Bygningerne er søgt tilpasset ændrede behov, men udskiftningen af vinduer, nye tage og tilbygninger er ikke altid foretaget med nænsomhed. På den ene side har det betydet, at landsbyernes oprindelighed kan være svær at få øje på, men på den anden side udtrykker det også den udvikling, der altid har kendetegnet landsbyerne.

På Mors får man forøvrigt det indtryk, at bygningerne på øens nordlige del generelt fremstår mere velholdte end på den sydlige del.

Den karakteristiske rødstens bebyggelse præger det arkitektoniske helhedsindtryk i landsbyerne som det ses i Flade

I Øster Jølby ligger de nyere huse tæt og bymæssigt, men de adskiller sig i stil og materialer

Dominerende bygninger

Kirkerne

I forhold til landsbyernes kompakte røde bygningsmasse træder de romanske kirker tydeligt frem med deres granitstenskvadre og hvidpudsede sokler og tårne. Kirkernes placering har tre fællestræk:

Kirker, der er solitært og markant beliggende i landskabet som for eksempel Tæbring kirke, der ligger på kystbrinken ud mod Dragstrup Vig. Desuden Vejerslev kirke, der ligger ensomt på en lille bakke.

Tæbring kirke er smukt og markant beliggende på kanten af landskabet, hvorfra den trods sin lidenhed dominerer landskabet

Kirker, der som i Sejerslev og Sønder Dråby ligger inde i landsbyerne indordnet bebyggelsens struktur langs hovedgaderne.

Kirker, der som i Flade og Bjergby ligger i landsbyens udkant højt placeret over den lave bebyggelse.

På hver deres måde virker disse kirker dominerende i forhold til deres omgivelser. De solitært beliggende kirker dominerer trods deres lidenhed det næsten skovløse land-

Ejerlev kirke ligger i byens udkant på en mindre forhøjning hvorfra den hæver sig over landsbybebyggelsen

Kirken i Sejerslev ligger midt i landsbyen tæt ud til vejen hvor den dominerer den øvrige lave landsbybebyggelse

De store gårdanlæg, der stadig er beliggende inde i landsbyernes øvrige bebyggelse eller deres udkant er placeret tæt ud til vejene og fremstår markant og dominerende i landsbybilledet

Tæt bebyggelse langs hovedgaden i Sejerslev

Den tætte bebyggelse i landsbyernes midte skaber et karakteristisk bebyggelsesmønster af meget bymæssig karakter som i Øster Jølby.

skab med deres høje terrænmæssige beliggenhed og deres lyse fremtræden. De romanske kirker i landsbyerne fremtræder dominerende, fordi de ligger højt i forhold til landsbyernes lavere beliggende bygningsmasse. De kirker, der er placeret i landsbyernes midte, dominerer den lave bebyggelse på grund af deres størrelse, de hvidkalkede tårne og den åbne placering, der står i kontrast til de sammenbyggede landsbymidter.

De store gårde

Et typisk træk ved landsbybebyggelsen er, at de store gårde nærmest er fraværende i bybilledet. De gårde, der ikke flyttede ud med udskiftningen ligger som oftest i landsbyernes udkant ved indfaldsvejene. I de tilfælde skaber de med deres tætte beliggenhed ud til vejen og deres store volumener i forhold til den øvrige landsbybebyggelse en markeret adgang til landsbyerne, hvilket blandt andet ses i Sejerslev (fra syd).

Kun i få tilfælde findes der store gårde inde i landsbyerne, men hvor de er tilstede træder de tydeligt frem og dominerer den øvrige bebyggelse med deres kompakte anlæg. Ejerslev og Vester Jølby repræsenterer to af de undtagelser, som bekræfter reglen. Her er der stadig gårde i landsbyen, og gårdene ligger i et flot mønster, der danner en krans rundt om landsbyerne.

Bebyggelsesmønstre

Tæt bymidte

Den dominerende bebyggelse i landsbyerne, de mindre lænehuse, er opført dels med halvvalm og dels med heltag. Som hovedregel er de på fire til seks fag og bygget i den første halvdel af 1900-tallet. De har et enestående farvespil i de berømte rødsten, der er produceret på Mors. Bygningerne danner et tæt og sammenhængende og genkendeligt bebyggelsesmønster i landsbyernes midte bundet sammen af deres struktur, deres ensartede materialevalg og den fremherskende røde farve. Det ses overalt på Mors.

Landsbyernes udkant

Fra landsbyernes tætte midte tynder bebyggelsen ud, og her er husene trukket lidt længere væk fra vejene.

Nyere huse blander sig med de ældre, men skalaen er den samme. Farvevalget er et andet, hvilket her giver et mere broget bybillede. Husene i landsbyernes udkant er placeret med større mellemrum end i landsbyernes midte.

De danner et mere åbent og grønt bebyggelsesmønster i kontrast til den tætte bymidte, som det bl.a. ses i Sejerslev, Flade og langs hovedgaden i Øster Jølby.

Et særligt åbent mønster findes i Sdr. Dråbys sydlige ende, hvor bebyggelsen ligger som en ensidig vejbebyggelse mellem landbrugsområdet og strandeng og fjord. Husene, hvorfra der er enestående kig ned til fjorden, ligger enkeltvis med større mellemrum.

Det tætte byrum og den bymæssige karakter er tydelig i Øster Assels

I landsbyernes udkant tynder bebyggelsen ud og skaber et åbent grønt bebyggelsesmønster med forstadskarakter

Sdr. Dråby

Der er mange fine kig til fjorden mellem husene i den sydlige del af Sdr. Dråby

Udsnit af parcelhusvarterer i Øster Jølby

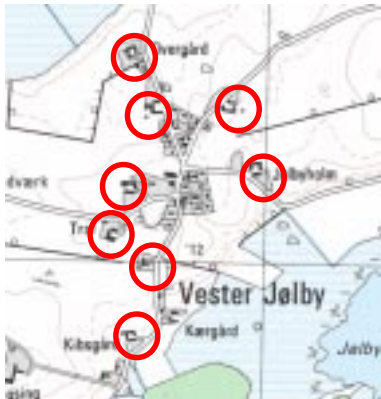
Parcelhusvarterer

Et andet bebyggelsesmønster i landsbyerne udgøres af de nyere parcelhuse opført efter 1960'erne i små enklaver. Bebyggelsesplanen er ret åben. Husene, som er meget forskellige, er trukket et stykke tilbage på grunden og organiseret omkring en lukket vejstruktur. Dette bebyggelsesmønster står i kontrast til landsbyernes oprindelige ensartede mønstre. Men da enklaverne i omfang ikke er særligt store, dominerer de som helhed ikke landsbybilledet.

En undtagelse er dog de store parcelhusvarterer syd for hovedgaden i Øster Jølby.

Flere steder er landsbyernes midte omgivet af en ring af store gårde, særlig tydeligt i Vester Jølby

Udsnit og dele

Overgange og mellemrum

Bebyggelsen i landsbyerne danner generelt mange fine og tætte byrum. Men et særligt interessant byrum skabes i Øster Assels vestlige ende, hvor husene på begge sider ligger højt placeret over den lavere liggende vej. Også de mellemrum med fine kig til fjorden, som den åbne bebyggelse skaber i Sdr. Dråby, bør fremhæves.

I Ejerslev omkranser landsbyen i et bueslag en stor åben grønning, den gamle forte, som bortset fra skolen stadig er ubebygget. Dette er et smukt karaktertræk, som bør fastholdes.

Det ottekantede forsamlingshuset i Øster Jølby

Forsamlingshuse

Mors er kendt for et rigt foreningsliv, hvad der tydeligt afspejler sig i de mange forsamlingshuse, for eksempel det fine forsamlingshus i Flade. Men det mest særprægede er dog det ottekantede forsamlingshus i Øster Jølby.

Eksempel på gamle huse i Gl. Lødderup

Gamle huse

Der er ikke mange gamle huse (før 1900) tilbage i de større landsbyer, men i de mindre landsbyer, som Gammel Lødderup og Ejerslev, findes der stadig enkelte.

Præstegårde

Præstegårdene på Mors er meget velholdte. De ligger for det meste tæt ved de romanske kirker, hvor de sammen med kirken danner et sluttet miljø.

Ombygget hus i Gl. Lødderup

Den smukke præstegårde i Sejerslev

Husmandsudstyknings

På Mors er der flere eksempler på mindre samlinger af landbrugsejendomme, som stammer fra en udstykning af de nærliggende hovedgårde. Husene ligger ofte i en lang, næsten lige række, og fremtræder på den måde markant i landskabet.

Husmandsudstyknings Blidstrup Mark

Hovedgårde

Der findes flere store hovedgårde på Mors. Gårdene har gennem tiden haft en stor betydning for øen. I dag er deres erhvervsmæssige og sociale betydning ændret, og nye funktioner til de stolte, gamle bygninger må skabes, hvis de skal bevares.

Ullerup ligger smukt i de nære omgivelser

Enkeltgårde

Spredt over hele øen ligger de mange enkeltgårde. På grund af jordens frugtbarhed ligger gårdene forholdsvis tæt, og præger ved deres mangfoldighed landskabet.

Enkeltgård markant placeret i landskabet overfor Øster Jølby kirke

Gårdene på Mors ligger tæt og møder en overalt i landskabet

Udvalgte arkitekter - der har bygget på Mors

Arkitekt H. Carl Andresen, havearkitekt K. Christensen
Det nye sygehus, opført 1957-1961,

Arkitekt Bach Egemose
Solbjerg skole med realafdeling, opført 1959

Arkitekt Jens Foged
Dueholm Kloster, Morslands Historiske Museum, restaureret 1930-40

Knud Friis og E. Moltke Nielsen
Morsø Kommunes administrationsbygning, opført 1979

Arkitekt K. Hansen-Møller.
Folke- og realskolen, opført 1952

Hempel
Vejerslev – Vils Centralskole, opført 1956
Alderdomshjem i Vejerslev, opført 1958
Alderdomshjem i Ørding, opført 1960
Hovedskolen med forskole i Redsted, opført 1954,
i samarbejde med arkitekt Fischer fra Lemvig

Arkitekt S.H. Hoffmeyer (1839-1912)
Teknisk skole, opført 1899-1900
Svaneapoteket, opført 1899
N.A. Christensen og Hustrus Stiftelse,
opført 1903 og 1913, i samarbejde med
Arkitekt Chr. Frühstück Nielsen

Arkitekt Hack Kampmann (1856-1920)
Færgestedet i Nees,

Arkitekt N. Kibsgaard
De gamles hjem, opført 1914

Arkitekt Lind
Flade Andelsmejeri, opført 1913

Arkitekt Jens Madsen (1885 -??)
Spare- og Laanekassen for Nykøbing Mors og Omegn, opført 1939-41

Arkitekterne O.P. Momme (1854-1899) og L. F. Olesen (1853-1916)
Nykøbing Kirke, opført 1890-91,
Håndværker- og Industriforeningen, opført 1891
Nykøbing Mors Kommunale Gymnasium, opført 1892

Arkitekt J. P. Jacobsen
Rådhuset, opført 1846-47

Arkitekt Chr. Frühstück Nielsen (1878-??)
Den kommunale administrationsbygningen, opført 1926
N.A. Christensen og Hustrus Stiftelse, opført 1903 og 1913, i samarbejde med Arkitekt S.H. Hoffmeyer
Apoteket i Vils, opført 1904
N. A. Christensen Co., Administration - og fabriksbygning, opført 1913, udvidelse af fabrikken 1944.
Ting- og arresthuset, opført 1922-23 sammen med Kgl. Bygningsinspektør E. Packness
Kirkegårds-kapel, opført 1925.
Udvidelse af Morsø Bank, opført 1925
Apotek, opført 1928
Administrationsbygning og sygehus, opført 1930

Kgl. Bygningsinspektør E. Packness (1879-??)
Ting- og arresthuset, opført 1922-23 sammen med Arkitekt Chr. Frühstück Nielsen
Restaurering af Rådhuset, 1934

Arkitekt P. C. Pedersen.
Folke- og realskolen, gymnastikhus, opført 1909-10
Folkebiblioteket, opført 1921
M. C. Holms og Hustrus Stiftelse, opført 1914
Nykøbing Mors og omegns Sparekasseforening, opført 1917

Arkitekt E. Ravn
Pensionistboliger i Møllervænget
Folkebanken, opført 1956

Arkitekt E. Sejersen
Pensionistboliger, opført 1951
Frøslev Centralskole, opført 1957 og udv. 1961

Arkitekt V.T. Walther (1819-1892)
Toldkammeret, opført 1878
Posthuset og telegrafstat., opført 1891-92

BILAG TIL AFSNITTET - ARKITEKTONISKE HOVED-TRÆK

Landsbydefinitioner

(Fra Fyns Amt, Udvalget for teknik og miljø, landskabsafdelingen 1989)

Regulerede byer - ikke regulerede byer:

En reguleret by er opbygget efter et skema med gårdene placeret regelmæssigt i forhold til en vej eller en forte med lige stor indbyrdes afstand og med lige store tofter. Bebyggelsen er præget af overordnet planlægning fordi en godsbesidder har foretaget reguleringen.

I de ikke-regulerede byer er bebyggelsen placeret uregelmæssigt, men omkring en forte, langs en vej eller en kyststrækning eller mere spredt på nyrøddede skovområder.

Slynget vejby:

Terrænbestemt bebyggelse, der følger en vej, som slynger sig gennem landskabet og undgår bakker og lavninger. Gårde og huse er uregelmæssigt fordelt med en udtalt tendens til koncentration i smågrupper omkring gadeudvidelser, der giver plads til et enkelt eller nogle få gadekær. I nogle byer udgår der fra bygaden kortere sidegader, som måske atter grener sig for til sidst at ende i små gårdklynger, hvorved byen kommer til at minde om en drueklase.

(Frits Hastrup 1964, s. 72)

Vejklyngeby:

En udvikling af en slynget vejby, hvor gårde og huse kommer til at ligge i en uregelmæssig klynge langs et mere eller mindre kompliceret gadenets masker. Ofte danner klyngebyens gadeforgreninger et netværk langs hvis masker gårdene ligger uregelmæssigt fordelt.

(Frits Hastrup, 1964 s. 186)

Fortebyer:

En forte er opbygget omkring en forte, der har været grundlæggende i bydannelsen. En forte er en fast tiltrampet plads foran gårdene med indhegning til kreaturerne. I nyere tid er det betegnelsen for en drivevej, der førte hen langs gårdene og ud til græsgangene i bymarkens

udkant.

Den er ofte ret bred. Ifølge Jyske lov (I, 56) skulle den være 12 favne og var som regel hegnet med gærder.

Forten kan være en stor åben plads midt i byen (en forte) eller en udvidelse af vejen gennem byen (en vej-forte).

(Håndbog for danske Lokalhistorikere, s. 234, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 4, sp. 536-9)

Forteklyngeby er en udvikling af en forteby, hvor fortens er blevet bebygget med gårde og huse. Den afviger fra vej-klyngebyen ved at have haft en forteplads med en gårdkrans omkring.

Uregelmæssig vejforteby er en vej-klyngeby udviklet omkring en fortelignende gadeudvidelse. Gårde og huse ligger omkring en uregelmæssig forte omsluttet af en vej, som til flere sider strækker sig ud fra bykernen, og ved disse udgreninger er der bygget gårde og huse

(Frits Hastrup, 1964 s. 194-5)

TID - TEMAER - EMNER

Tid: Oldtid og Vikingetid

Landskabet er præget af den højere vandstand, af at vige og fjorde skærer sig ind i øen i langt højere grad end i dag. Mors er opdelt i flere småøer og holme. I dag viser eng og kærstrækninger, hvor der før var fjord. Grænserne for disse strækninger er ofte sammenfaldende med de senere administrative og kulturelle grænser, der kendes og til dels bruges endnu: Sogneskel, herredsgrænse, forskelle i sprog m.v.

Skov og fjord var et godt spisekammer for de ældste morsingboere i jægerstenalderen.

For omkring 6000 år siden blev morsingboerne bønder, og i yngre stenalder, bronzealder og jernalder er øen et tæt beboet og velstående samfund. Ikke mindst i ældre jernalder ses landsbyerne ligge tæt. De synlige spor består af bl.a. gravhøje samt bopladser og landsbyer.

I Vikingetiden har Limfjordsområdet en central betydning i tilknytning til vikingetogter og forbindelserne til den øvrige del af Nordsølandene. De synlige spor på Mors er især en række store landsbyer ved kysten. Fund, der bevidner handelsforbindelse med Norge og Sverige samt et større antal rigt udstyrede „ryttergrave“.

Landskab	Tema	Emner
Kyst	Fiskeri, søfart	Bopladser Landsbyer Køkkenmøddinger Naturhavne
Ager	Landbrug, bebyggelse	Landsbyer Kulturarvsarealer
Skov		
Ådale, kær og eng	Bosætning, jagt, m.v.	Kulturarvsarealer Bebyggelsesmønstre
Bakkeland, moræne	Bosætning	Kulturarvsarealer
Det bebyggede land	Tro og skik	Gravhøje, offersteder/vi

Tid: Middelalder samt perioden ca. 1500-1750

Ejendomsstrukturen og dyrkningssystemet tager form. Ejerlavene dannes. Private godsejere ejer hovedparten af jorden, bønderne bliver fæstere. Godserne bliver aldrig så store som i det østlige Danmark, men forordningen af 1682 om skattefrihed for gårde med mindst 200 tdr. hrtk. bøndergods indenfor 2 mil sætter også her gang i en samling af godset på færre hænder. Dyrkningssystemet er det såkaldte Limfjordssystem, hvor en ret stor del af jorderne ligger som græsmark, der dyrkes ekstensivt.

Den oversøiske transport besværes af tilsandingen af adgangen til havet. Landbrugsprodukter eksporteres til gengæld for tømmer og jern fra nord. Handelen over land udbygges: Stude- og hesteopdræt bliver en meget vigtig del af øens næringsliv. Dyrene afsættes til Slesvig-Holsten og Nederlandene. Ål og sild bliver ligeledes eksportvarer, og er naturligvis fortsat en del af den daglige husholdning. I begge typer fiskeri, opdræt og handel deltager også bønderne. Dette i sammenhæng med den særlige nord- og vestjyske ejendomsstruktur gør, at Mors føjer sig til det vesteuropæiske område, præget af søfart, handel og industri (med center i Nederlandene) i modsætning til de østdanske landskaber, der præges af større godser, sletter, korndyrkning og livegenskab i lighed med Østeuropa.

1100-tallet og første del af 1200-tallet præges af et meget stort kirkebyggeri, kirkerne ligger tæt og sogneinddelingen tager form. I løbet af 1200-tallet anlægges Nykøbing på kongens strandeng omkring Helligåndsåens udløb i den beskyttede naturhavn. I løbet af de følgende 100 år vokser byen og overtager kirken, der oprindeligt var sognekirke for landsbyerne Venners, Vettels og Rolstrup. Og Nykøbing får i 1400-tallet ikke blot sine købstadsprivilegier bekræftet, men også tillagt Vettels jorder som bymarker: Indmark, Udmark, Grønmark, Kæret og Ørodde, ialt o. 800 tdr. land, hvis udstrækning stadig kendes og erkendes i landskabet.

I perioden 1100 til 1400 bygges et stort antal voldsteder. De lavadelige slægter er af stor betydning for området. De ses også knyttet til kirke- og klosterbyggeri.

Fra o. 1369 anlægges johanniterklosteret for St. Johannes og Maria Magdalene på Dueholm som nabo til Nykøbing med bl.a. kirke, latinskole og hospital.

Også efter Reformationen blomstrer byen og øen ved handel, håndværk og søfart, men oplever som resten af

landet nedgang eller i hvert fald usikre konjunkturer og befolkningsnedgang med 1600-tallets kriser: Krige, bybrande, svigtende fiskeri mv. Befolkningstallet falder.

Landskab	Tema	Emner
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart	Færgesteder Naturhavne Landsby Købstad Fiskepladser, landdragnings-steder
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer Dyrkningssystem Hovedgårde Enestegårde Fårefolde Bymarker
Skov		
Ådale, kær og eng	Bosætning, industri	Bebyggelsesmønster Studeopdræt Vandmølle anlæg Tørvegravning
Bakkeland/ Moræneknolde	Bosætning	Dyrkningssystem Bebyggelsesmønster
Det bebyggede land	Købstad/Handel	Nykøbing – gadeforløb, kirketorv og terrænforhold Bymarker Markedspladser
	Tro og skik	Kirker Helligkilder Kloster
	Fæstningsanlæg	Voldsteder
	Infrastruktur	Hulveje, andre vejforløb Færgesteder

Tid: Perioden ca. 1750-1845 („Udskiftningsstid“)

Denne periode kendes landet over for de store landbo-reformer, der ikke blot forbliver papirarbejde centralt, men slår igennem på det praktiske plan på alle nivaer. På Mors lægges der fortsat særdeles stor vægt på kvægavlen, men reformerne sætter alligevel præg på landskabet. I første omgang gennemføres ny metoder og driften intensiveres på hovedgårdsmarkerne fra 1770'erne: Driftssystemet omlægges til koppelbrug, der giver en mere regelmæssig rotation. Ny jord brydes op og tages i brug, ligeledes jordforbedring i form af afvanding, rydning af sten og krat, rejsning af diger og hegn, indførelse af nye afgrøder, samt anvendelse af mergel og kridt. På en del herregårde indrettes mejerier, og på Ullerup et schæferi. Virketrangen giver sig også udslag i anlæg af kongerigets første fajancefabrik udenfor København: Ved herregården Lund på Sydmors i 1774.

På bøndergårdene følger man eksemplet efterhånden. Mest markant virker ophævelsen af bøndernes dyrknings-fællesskab ved udskiftningen, hvor hver gård får sin jord samlet for sig. Udskiftningen gennemføres på Mors fra 1779 (Ml. Jølby) til 1805 (Nr. Dråby). Overgangen til selveje følger til dels herunder, dels i en blok på den anden side af kriseårene i første del af 1800-tallet.

På Mors var der i 1811 598 bøndergårde og 625 huse med jord, heraf var hhv. 248 og 247 brugernes selvejendom. På samme tid fandtes 7 komplette og privilegerede godser og 5 uprilegerede (dvs. ikke skattefri) godser. To godser bliver udparcelleret til færre større gårde sidst i 1700-tallet: Lund og Ørndrup. I 1842 er antallet af selvejere steget til 981 (med over 50% af hartkornet) og fæsterne reduceret til 514, der dog dyrkede over 1/3 af øens hartkorn.

De gode handelskonjunkturer sidst i 1700-tallet falder sammen med en forbedring af sejlforholdene over Løgstør Grunde, og i Nykøbing bygges det første egentlige havne-anlæg i Limfjorden efter Aalborg i 1788. Til lands gennemfører amtmand Faye vejreformerne - amtsvejene får deres nuværende forløb, og en ny direkte vej anlægges over kæret til Nykøbing (Nørrebro, Nygade, 1806-1807).

De gode tider varer dog kun til begyndelsen af 1800-tallet, hvor Englandskrige og statsbankerot næsten standser handelen og søfarten. Men Nykøbing finder nye nærings-veje: Købstadsjorderne udskiftes endelig, dyrkningen intensiveres og også havebrug vinder udbredelse. I 1825

bryder havet gennem Agger Tange, og fra 1835 er kanalen sejlbar. Nykøbings redere, købmænd og konsumtionsforvalter tager teten, og udnytter de nye handelsveje til fulde. I 1841 får byen toldstedsret, og i 1843 overtager byen det private havneanlæg og går straks i gang med en udbygning. Da „den store kornsalg-periode“ (o. 1835-1870) tager sin begyndelse er Nykøbing parat til at deltage i aktiviteten. Man sejler først og fremmest på Norge, England og Hamborg/Altona. Befolkningstallet stiger langsomt, men sikkert.

Landskab	Tema	Emner
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart	Færgesteder Nykøbing Havn Fiskepladser, landdragning
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer Dyrkningssystemer Hovedgårde Enestegårde Gårde og huse Fårefolde Diger
Skov	Plantning	Begyndende plantning, gartneri og planteskole, Nykøbing anlæg
Ådale, kær og eng	Bosætning, industri	Vandmølleanlæg Tørvegravning Studeopdræt Bebyggelsesmønster Tørvegravning
Bakkeland/ Moræneknolde	Bosætning	Dyrkningssystem Bebyggelsesmønster
Det bebyggede land	Handel/købstad	Nykøbing Havn og by Markedspladser
	Håndværk, industri	Kridtgrave, kalkbrænding Teglovne Fajancefabrik
	Tro, skik	Kirker (inventar) Helligkilder
	Rekreation	Nykøbing Anlæg
	Infrastruktur	Amtsveje (hovedveje) Hulveje, andre vejforløb Nygade, Nørrebro Færgesteder

Tid: Ca. 1845-i dag („Andelstid, industrialisering, m.v.“)

Den sidste periode er tættest på os selv og står derfor klarest - i hvert fald er det fra denne periode vi har de fleste og de tydeligste kulturspor. Omlægningen af landbruget til stadig mere intensiv drift og hurtigere tilpasning til aftagermarkederne fortsætter. Med den ny styreform fra 1849 følger stadig større lighed mellem godsejer og bonde, i hvert fald på det juridiske område. I 1885 var der 3 fæstere tilbage i Nr. Herred, 34 i Sdr. Herred. Befolkningstallet stiger i sidste del af 1800-tallet kraftigt på land og i by som i resten af landet.

De gode konjunkturer for kornsalg i første del af perioden fremmer fornyelsen og forbedringen indenfor kornavl, og skaber samtidig grundlag for omfattende nybyggeri på landet med øget teglproduktion og indførelse af tømmer til følge. Sidst i århundredet ses de første ringovne.

Der lægges stor vægt på kvægavl frem til 1890'erne, hvor de vigtigste aftagerlande lukker for indførelsen af levende kreaturer. Lidt senere end i andre dele af landet tvinges man til øget interesse i mejeridrift og svineproduktion, men så går det også stærkt. Omlægningen klares af landbruget selv, vel at mærke af de almindelige og mindre gårde. På Mors oprettes det første andelsmejeri i Erslev 1887, det følges af flere og øen er foreløbig dækket med oprettelsen af Lødderup mejeri i 1897. Andelsslagteri oprettes i Nykøbing 1914. Gårdmændene organiserer sig og talrige foreningsdannelser finder sted i denne periode af landøkonomisk som kulturel art. Det ses også i form af forsamlings- og andre samlingshuse, skoler samt Frimenighedens bygninger ved Ø. Jølby-Galtrup. Landboforeningen, konsulenterne, dyrskuerne, havebrugspræmier og øens opfindsomme smede er en vigtig del af denne udvikling. Fra første del af 1900-tallet intensiveres „videnskabeliggørelsen“ af landbruget via landboorganisationerne. Den første forsøgsmark anlægges i Erslev i 1900. Morsø Kalkselskab dannes 1916 og kører kridt ud til o. 1400 landmænd på øen. Der bliver udlagt mergelbanespor fra de store nye kridtlejer, det senere Erslev Kridtværk, der endnu ses spor af ved Hvidagre. Også forædlingsarbejdet indenfor kvægavlen bliver stadig mere målrettet. Allerede 1902 bliver Morsø Kreatur-eksportforening oprettet som nr. 2 af sin art på landsplan.

Træplantning udvikler sig i sidste halvdel af 1800-tallet til en bevægelse, der plantes både omkring de enkelte gårde, anlæggene på Ørodde og Refshammer skabes, og de sidste hedearealer tilplantes af selskaber fra 1890: Sindbjerg og Sønder Herreds Plantage samt Legind Bjerge er de største

plantager heriblandt. Målet med plantningen er i ligeså høj grad at skabe lystanlæg som at drive skovbrug.

Mens husmandsbrug tidligere blev udparcelleret af godsejere og gårdejere, der havde behov for at knytte arbejdskraft til deres områder, tager husmændene i denne periode sagen i egen hånd. De første husmandsforeninger oprettes fra 1906. I 1909 oprettes Morslands Udstykningsforening, der opkøber og udstykke en række større gårde og herregårde til småbrug: De sætter stadig præg på landskabet især på Sydmors ved bl.a. Storupgaard, Glomstrup og Blidstrup. Fra 1919 overgår arbejdet til Statens Jordlovsudvalg. Statshusmandsbrug oprettes oftest i samme områder som de tidligere udstykninger var foregået. Landbrugsgets dominerende produktionsenhed vedbliver at være den middelstore gård frem til 1960'erne, hvor mekanisering og specialisering for alvor tager fart. I de seneste årtier er et meget stort antal gårde ned- og sammenlagt, så der i dag er forholdsvis få ejendomme med meget store jordtilliggender og specialiseret drift, ikke mindst m.h.t. svinefarme.

Med næringsfrihed og befolkningstilvækst i sidste del af 1800-tallet kommer en række nye næringer indenfor handel og håndværk til - først købmandsgårde og ladepladser. De åbne landsbyer bestående af en halv snes gårde ændres til sammenhængende småbyer, domineret af „byhuse“. Kort efter 1900 „opdages“ moleret, og værkerne på Nordmors skaber ny beskæftigelse til landarbejderne. Råstofgravningen såvel som værkerne har sat sig tydelige spor i landskabet.

Nykøbing blomstrer i periodens første halvdel. Fra 1845 til århundredeskiftet er handel og søfart overordentlig betydningsfuld. Landbrugsprodukterne eksporteres i modsætning til tidligere via købstaden og over dens havn, der stadig udbygges. Også på andre områder går kommunikationen med omverden nu via Nykøbing og ny forbindelser kommer stadig til: Bogtrykkeri og avis 1855, telegraf 1857, 1886 jernbanefærge/DSB, 1892 telefon etc. Havnen, søfart og færgefart og dermed søvejen vedbliver at være den vigtigste del af vejnettet indtil 1950'erne. Herefter tager biltrafikken i stigende grad over. Vildsundbroen indvies 1939, mens Sallingsund-broen kombineret med udbygningen af A26 er fra 1978.

I sidste halvdel af 1800-tallet grundlægges og udbygges byens industrivirksomheder: Størst bliver tobaksfabrikkerne, tekstilfabrikken og især Jernstøberiet, der i 1890'erne helt dominerer byen i alle henseender.

Nykøbings befolkning vokser stærkere end nogensinde, tomme grunde bebygges, ejendomme deles i flere boliger og endelig brydes de gamle bygrænser. Dueholms marker og haver udstykkes til boligbyggeri, ligeledes bygges ud langs indfaldsvejene især Vesterbro og Nørrebro. Til dels villaer men først og fremmest mindre huse til håndværkere og arbejdere. Omkring 1900 opføres meget større offentlig og halvoffentlig byggeri: Børneasyl, kirke, alderdomshjem, sygehus, stiftelser, posthus, skoler m.m., som for en del endnu sætter sit præg på byen.

Fiskeriet er fortsat af stor betydning som en del af såvel bønderes som borgeres næring, det er dog først o. 1900, at fiskeri også viser sig som et selvstændigt erhverv. Med gennembruddet ved Agger 1825 var fjordens fauna ændret, og der sker en udvikling og tilpasning af fangstmetoder og fartøjer hertil. Også skibs- og bådbyggeri får øget betydning i Nykøbing med sejladsens opsving. Et nyt betydningsfuldt og specielt fiskeri kommer til med østersens tilbagevenden til fjorden o. 1850. Staten forpagter rettighederne til østersfiskeriet ud og bortset fra en periode i 1870'erne er forpagterne, deres depot og øvrige anlæg hjemmehørende i Nykøbing, fra 1910 på Ørodde. Østersfiskeri er præget af store udsving, og man har i stadig større udstrækning satset på anden beslægtet virksomhed, først og fremmest muslingefiskeri og -industri. Det har fra 1970'erne været næsten enerådende erhvervsfiskeri i fjorden. Med forbedring af vandkvalitet o.a. er flere fiskearter dog tilsyneladende på vej til fjorden igen.

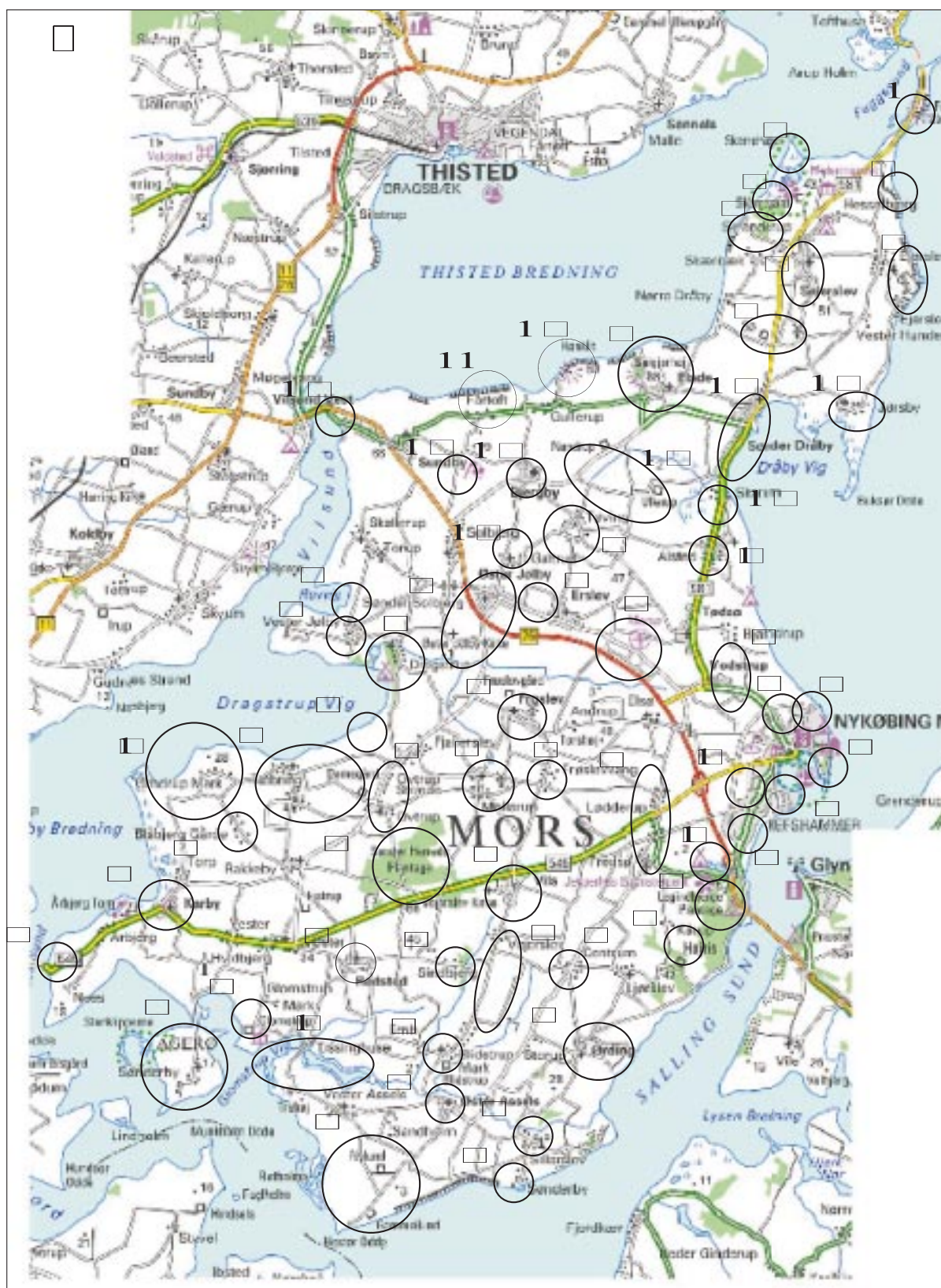
Mens fiskeindustrien fortsat trives på Ørodde er den øvrige industri rykket ud i nye industrikvarterer umiddelbart udenfor Nykøbing og større enkeltvirksomheder ses desuden i en del landsbyer, vokset ud af lokale iværksætters initiativ. Den nyere industri omfatter især virksomhed i træ-, metal- og plastbranchen.

Befolkningstilvæksten i byen fortsætter til 1950'erne, mens væksten på andre områder går i stå. Efter 1918 rammes store dele af erhvervslivet af den generelle økonomiske krise. Boligbyggeriet går i stå, og trods afvandring fra øen, hersker der fra o. 1920 til 1960'erne en kraftig boligmangel. Den afhjælpes først for alvor med andelsboligbyggeriet og andet socialt boligbyggeri fra 1942. Fra 1960 udvider byen kraftigt sit areal. Boligområderne breder sig fra o. 1960 til Dueholm Mark og Faarup (villaer, parcel- og typehuse) for en del på tidligere planteskolejord, samt over Indmarken mod nord, bl.a. i det område, der først i århundredet var blevet udstykket til kolonihaver. Vandringen fortsætter fra land til by. I dag er befolkningen

Landskab	Tema	Emner
Kysten	Fiskeri, søfart, færgefart	Færgesteder Broer Nykøbing Havn Jernbanefærgehavn Ladepladser Molerudskibning Fiskerihavne Fiskepladser
Ager	Landbrug og bebyggelse	Landsbyer Gårde, huse Herregårde Enestegårde Udstykning - Husmandsbrug Dyrkningssystemer Landvinding Hønserier Dyrskuepladser
Skov	Rekreation, skovbrug	Plantager Lystanlæg Planteskoler, gartneri
Ådale, kær og eng	Industri, landbrug, bosætning	Dambrug/ferskvandskultur Mølleanlæg Tørvegravning Landvinding Bebyggelsesmønster
Bakkeland/ Moræneknolde	Bosætning, industri	Bebyggelsesmønster Råstofudvinding Rekreation – feriehuse, turisme, lystanlæg
Det bebyggede land	Handel	Købmandsgårde Tømmerhandel Ladepladser Nykøbing – handelsstrøg
	Andelsanlæg	Mejerier, frysehuse, slagteri, Brugsforeninger Foderstofforretninger
	Skoler	Højskole, efterskoler Gymnasium, Handelsskole Div. voksenuddannelser Folkeskoler Friskoler Landbrugsskoler
	Tro, skik	Kirker Frimenighed Missionshuse Forsamlingshuse
	Fæstningsanlæg	Skanser

		Anden Verdenskrig – anlæg
	Købstad	Bymidte Nye boligområder Havn Jernbane-anlæg Handelsstrøg Handelsgartneri Dyrskuepladser
	Håndværk, industri	Kridtgrave, kalkbrænding Tegl- og molerværker Jernstøberi Tekstilfabrik, tobaksfabrikker o.l. Smede- og maskinværksteder Nye industrikvarterer Vindmøller
	Rekreation/fritid	Nykøbing Anlæg Sportsanlæg Vandrerhjem Museer Biografer Teatre
	Infrastruktur	Amtsveje (hovedveje) A26 Andre veje Broer Færgesteder Jernbaneanlæg Post, telegraf, telefon Sygehus, alderdoms- og plejehjem Børneasyl

FØLGEGRUPPENS UDPEGNING AF KULTURMILJØER

Kulturmiljøatlas Mors

□ □ □ □ □ ø □ i □ □ som □ □ l □ □ □

De enkelte numre henviser til medfølgende kort over Mors og Nykøbing Mors. Beskrivelserne er i stikordsform og ikke endeligt fyldestgørende.

1. Området Feggeklit. Færgefart, færgekro, husmandssted og Feggeklitgård. Omkring 1850, stor købmandsgård, teglværk, „cementfabrik“, færgekro og postekspedition (eget „stjernestempel“ Christiansholm). Sagnhistorie om Kong Fegge og Prins Hamlet. Turistarbejde omk. 1930.
2. Hesselbjerg. Øens sidste molerværk (i dag granulat). Molergrave (åbnet 1911). Molermuseum om råstofhistorie og geologi, direktørvilla fra 1920'erne. udskibningshavn
3. „Rejners Land“. Strandeng med rester af gamle stensatte tjæregryder og fiskeboder. Gik ud af brug omkring 1950.
4. Skarregaard. „Eneste gård“ vikingetid, middelalder-voldsted og -bebyggelse, herregårdsplads. Limfjords studegård. Stuehus 1840, udbygninger 1890 - 1910, Museum/Naturskole samt økologisk landbrug i drift. Vildtreservat m.m. Naturområde. godslandskab. ældre industri-miljø.
5. Skarregaard-, Skrandrup- og Præstegårdsplantagen. Fint eksempel på plantningssagen. Skovparceller til gårdene i Sejerslev. Stensat fårefold, hulveje og Sejerslevs første „rigtige“ fodboldbane.
6. Sejerslev by. Godt eksempel på landsby med tilhørende bygninger til handel og håndværk samt skole og kirke. Præstegård. Søgårde - en mindre gård fra ca. 1900. Vindmotor. Beliggenhed.
7. Ejerslev Havn. Eneste eksisterende eksempel på havne-anlæg til udskibning af rå moler. Gik af brug 1970. Todelt byplan; øst- og vestby. Molergrave; Beplantning. Middelaldervoldsted.
8. Den tidligere herregård Sø m. klapsejler, afbyggergården Mølhøve samt Sø Mølle med tilhørende landbrug. I dag er alle 3 gårde store svinebrug. Middelalderlige sø nord for.
9. Flade, Salgjerhøj og Skibsted. Godt eksempel på landsby, øens højeste punkt samt enkelte fiskerhuse, som

desværre er i dårlig stand, markante hulveje og overdrev.
Gravplads. Oldtidsagre. Helligkilde ved Flade. Smålands-
brug. Udflugtområde.

10. Jørsby. Landsby med 1400-tals kirke knyttet til samti-
digt herregårdsanlæg, som er
påvist arkæologisk, gamle stormflods-diger. På Buksør
Odde, tysk „dummy-anlæg“ fra 2. Verdenskrig.

11. Fårtoft, Gullerup. Gammelt råstofområde bl.a. med
udskibning af rå moler.
Brugsforening (nu kro) med udskibningssted.

12. Hanklit. Geologi. Naturseværdighed, overdrevsområde
bl.a. med enkelte jordløse
huse. Tidligere råstofområde for grus og moler. Turist-
fremstød omkring 1930.

13. Sdr. Dråby. Vejby anlagt på grænsen mellem
landbrugsområderne og strandeng
og fjord. Købmandsgård anlagt 1 % mil fra Nykøbing i
forbindelse med loven om næringsfrihed omk. 1860. Ud-
og indskibningssted. Fiskerleje med huse, stejleplads og
tjæregryde. Vikingetidsboplads. Kirke. Skole. Forsam-
lingshus. Afholdshotel.

14. Vildsund. Øens ældste bro indviet i 1939. Fægekro.
Fiskerimole. Fiskerleje.
Skipsbro og lille havn med toldkontrol. Færgeri. Udskib-
ning af grus og moler. Muslingeanlæg.

15. Fårtoft. Motorbane anlagt umiddelbart efter 2. Ver-
denskrig.

16. Bjergby. Landsby med velbevaret vejssystem fra før
udskiftningen. En af højborgene
i den grundtvigske frimenighed og i denne forbindelse
forsamlingshus m.m.

17. Herregårdslandskab med Ullerup og Nandrup. Inkl.
Voldstederne Voldhøj 00
Gravene. Ulkerup Mark.

18. Skarum med gammelt vejanlæg (Nykøbing - Nord-
mors). Tørvegrave,
vandmølledæmning, udskudshuse m.m.

19. Galtrup Kirke, præstegård og forpagterbolig. Helstøbt
anlæg som viser tidligere tids
sammenhænge i kirkens økonomi. Desuden to store gårde,
den ene Galtrupgård, hvis

middelalderlige forgænger er arkæologisk påvist tæt op til Galtrup Kirke.

20. Landsbyen Tøving, der aldrig blev til en samlet landsby, men fordelte sig 4 steder; ved Tøving Korsvej (smedje og købmand), Tøving Brugs, Tøving central og friskole samt Tøving Forsamlingshus. Forfatter Knud Sørensen har uddeliggjort egnen bl.a. med værket „Revolutionen i Tøving“. Historisk set fortæller Tinghøj om øens tidligere retsinddeling Nørre Herreds Tingsted og på Tinghøjgård blev der holdt gudelige forsamlinger.

21. Landsbyen Alsted, bl.a. med fint forsamlingshus. Lergrave fra Alsted Teglværk, der producerede de gulbrændte Alsted sten i 3/4 munkestensformat, som endnu præger øens ældre landbrugsbygninger. Inkl. Kirken. Alsted voldsted.

Stort middelalderligt borganlæg „Gravene“, hvor bl.a. Valdemar Atterdag har holdt retterting. Desuden marknavnene østre og Vestre Snekkebjerg, der måske knytter sig til tidligere tiders leddingsinddeling.

22. Ø. Jølby/Mellem Jølby. Den nye og den gamle landsby med den romanske kirke. Åndelige bevægelser. Den nye med den grundtvigske frimenighedskirke, Anskarkirken. Højborg for frimenigheden med det 8-kantede forsamlingshus (fredet), Galtrup Højskole (i dag efterskole), Præstbro og de ældste huse (1867) med bager, vognmand og møllebygger, som flyttede til den ny landevej (anlagt i 1860'erne) mellem Nykøbing Mors og amtsbyen Thisted. Alderdomshjem. Andelsmiljø

23. Morsø Kridtværk og Erslev Kalkovn samt en række kridtgrave, som beretter om behovet for kridt og kalk, både til landbrug og byggeri. I kridtgraven kan grænsen mellem Kridttiden og Tertiærtiden ses. Om årsagen til denne bratte omvæltning i klodens og ikke mindst dyrelivets udvikling er der mange teorier. I Erslev levede den Danmarksberømte smed Arent Andersen, som bl.a. opfandt Morsø Ploven og Morsø Bryder. Spor af „Limfjordssystemet“ - dyrkningssystem - med store overdrev og intensiv dyrket bymark, som blev højere liggende.

24. Industriområdet ved Morsø Foodpark er et godt eksempel på erhvervsudviklingen på Mors bl.a. med støtte fra egnsudviklingsmidlerne; hertil flyveplads, som var tiltænkt en mere markant udvikling. I dag tjener den stort set kun fritidsaktiviteter. Fodboldbane placeret efter samme prin-

cip som centralskolerne mellem landsbyerne Tødsø og Erslev. Desuden Erslev Mejeri, der i dag huser en vognmandsforretning.

25. Vodstrup. Interessant parcelhusudstyknig på bar mark engang i sidste halvdel af 1960'erne. Hvorfor?

Desuden dele af banedæmningen, som skulle føre jernbanen fra Nykøbing ud på Mors. Anlagt sidst i 1920'erne.

26. Fjordkær. Række af jordløse daglejer- og fiskerhuse.

27. Vr. Jølby. Øens bedste eksempel på stjerneudskiftning. Et par fine gårdsanlæg samt købmandsgård.

28. Dragstrup med valfartskirke og Helligåndskilde.

Kampestensdige. I dag præget af stor vinduesfabrik.

Tidligere præget af landarbejderboliger og enkelte større gårde. Voldstedet Kobbervold. Ind- og udskibningssted med købmandsgård, tømmerhandel m.m. Dæmning og pumpestation i forbindelse med landindvindingsarbejdet i Erslev Kær i 1960'erne.

29. Erslev Kær. Øens største vådområde. Lyngbro Bæk.

Grænse imellem Nørre og Sønder Herred, bl.a. dialektskel. Kulturarvsareal. Stenalderbosættelse. Tidligere fjordarm. Kobbervold voldsted. Udflugtsområde.

29a. Frøslev. I dag stor vejby med skole, butikker og

erhverv. Fin sammenknytning til

Frøslevgård på kanten af Erslev Kær. Viking-/middelalder-bebyggelse påvist ved kirken.

30. Hovmølle. Tidligere vandmølle.

31. Ørndrup Mark. Den tidligere herregård Ørndrup,

fiskerlejet ved Dyrehavevej og

Tusbjerg.

32. Landsbyen Tæbring. Med udskibningssted, romansk

kirke, tidligere skole,

præstegård, vandmølle og middelalder voldsted:- Votborg

Voldsted. Meget stor vikingetidsbebyggelse. Område af international forskningsinteresse.

33. Outrup og Outrup Stræde. Gårdby omkring kirken tæt ved herregården Damsgård samt senere udvikling langs landevej med butikker, værksteder. Er i dag præget af stor vinduesfabrik. Vejsystem tilladepladsen.

34. Mollerup. Knyttet til kirke, mølle og maskinhandel

samt korsvej med tidligere skole. Kirken er fra 1400-tallet og en af øens mindste.

35. Frøslewang. Præget af kalkbrydning med en del kridtgrave.
Arbejderboliger/husmandssteder, bl.a. knyttet til råstof-indvindingen.
36. Gammel og ny Lødderup m. kirke, skole, præstegård, butikker, mejeri og vandmølle. Landsbyflytning p.g.a. skolebyggeri samt deling p.g.a. nyt vejanlæg i forbindelse med A26 (Næssundvejs anlægning).
37. Blåborg. Middelaldervoldsted samt typisk gårdmønster efter Mors-forhold på begge sider af ådalen - Spang A.
38. Sønder Herreds - Plantage. En af øens ældste plantager, hvor vejnettet fra før udskiftningen ligger intakt og stadigvæk anvendes som færdselsveje. Fortidsminder. Skovbygd. Dødisområde med store grusforekomster, der udnyttes til råstofgravning.
39. Karby. Den store by på Sydvestmors. Bebyggelse præget af den romanske kirke, skole tidligere butikker og værksteder af alle slags. I dag, ligesom Frøslev, meget initiativrig gruppe bestående af både lokale og folk der er flyttet til Ørndrup Mark - herregård der blev udparcelleret til nye gårde. Meget stor vikinge-/middelalder-bebyggelse af samme type og karat som Tæbring.
40. Vejerslev/Vils. Den gamle middelalderby knyttet til kirke og præstegård. Den ny by flyttet til ny landevej. Gård og serviceby. Smedebjerg. Bronzealdergravhøje.
41. Jesperhus Blomsterpark og Feriecenter. En af Nord-europas største af slagsen.
Interessant historie fra produktionsgartneri/frugtplantage til publikumsmagnet.
42. Færgeløjet ved Næssund. Helstøbt anlæg med færgeleje. kro. samt boliger til færgefører og -hjælper. Den gamle færgegård er bevaret. Postvæsen.
43. Redsted. Landsby med kirke og diverse handel/håndværk. Stor maskinhandel (som Møllerup) vokset ud af tidligere landsbysmedje og maskinfabrik bl.a. med møllebyggeri.
44. Vejerslev Mølle, Vejerslevgård og Voldstedet Gammel-vold. Spændende område både naturmæssigt og historisk. En af øens ældste bøgeplantninger. Sindbjerg - forhistorisk bopladser. Gravhøjsrækker. Hulvejssystem oprindeligt vejføring benyttes delvist i dag.

45. Bjørnsager. Husmandsudstyknig. Vejerslav højgruppe. Gammelvold voldsted.
46. Centrum. „Ny stationsby“ knyttet til vejen mellem Nykøbing og ø. Assels.
47. Højriis. Herregårdslandskab, Lilleris Vandmølle, øens eneste skov. Hulvejssystemer. Voldsted. Boplads. Køkkenmøddinger. Stenalderhavskrænter.
48. Legind Bjerge. Istidslandskab, færgeri, kro, hulvejssystemer, oldtidskirkegård/bosættelser, køkkenmøddinger. Lystskov for Nykøbing Mors. Udflugtsområde. Festplads Og friluftsteater. Salling Sund overfartssted. Broen.
49. Agerø. Fra landsbysamfund til industrisamfund. Natur/historie. Fugleværnsfonden.
50. Herregården Glomstrup med tilhørende middelalderlig bebyggelse. Foldanlæg på strandsletten. Natur/historie. Husmandsbebyggelse.
51. Tissinghuse/vig.. Købmandsgård, ind- og udskibning, fiskeri/søfart/jagt, landindvindingsområde. Skibsbro. Ladeplads. Teglværk. Tømmerhandel
52. Herregården Blidstrup, romansk kirke, statshusmandsudstyknig, afbyggergård, ådal.
53. Ø. Assels. Den store by på Syd mors. Rummede tidligere mange mindre butikker og håndværk. Gammel købmandsgård og kirke.
54. Ørding. Samlet ved kirke, købmand, brugs og skole. Fra landsbysmedje til maskinfabrik (Chr. Hansen, Smedemuseet og Doublet Record). Ibrugværende forsamlingshus. Afholdsbevægelse og mission har præget bl.a. Ørding og Ljørslev.
55. Sillerslev med gammel inddeling af gårde og huse. Fyrtårn. Historie/natur bl.a. kærret nord for Sillerslev.
56. Sillerslev Havn (Sønderby). Øens eneste fiskerihavn udenfor Nykøbing Mors. Interessant historie om stædighed.. Bådebyggeri. Lystbådehavn Sommerhuskoloni.

57. Herregårdslandskab- Lundgårdene - ved Gammellund, Nylund, Kirstinelund og Peterslund. Voldstedet Lund, fajancefabrik 1774-84, mølle, færgeri og fiskerleje.

58. Ørodde med fabriksanlæg og rekreative anlæg. Byens åndehul.

59. Refshammer. Dueholm Klosters overdrev og hede. Første huse bygget efter stormflod Aggertange i 1825. Fisker- og arbejderhuse langt op i 1960'erne. I dag den nye „Guld kyst“

60. Legind Vejle, Dalgård, Faarup. Landsby opslugt af Nykøbing, stor vikingetidsbebyggelse samt Legind Vejle Naturgenopretningsprojekt i slutningen af 1980'erne.

61. Institutionsbyen med gymnasium, handelsskole, teatersal, kollegier, uddannelsescenter, som led i egnsudvikling.

62. Epidemihus, sygehus og plejehjem.

63. Bynært industriområde fra slutningen af 1960'erne inden kommunesammenlægningen i 1970.

64. Fuglekvarteret. Boligområde fra 1950'erne og 60'erne.

65. Institutionsområde Riis Minde, lystanlæg. Tidligere teglværk, planteskole og Dueholm Mølle. Små fiskerhuse/arbejderboliger 1920/30'erne.

66. Erhvervsområde med Morsø Andelsslagteri. Tidligere også offentligt slagtehus.

67. Boligområde 1910 - 1940. Middelstandsboliger.

68. Dueholm Kloster. Munkekloster med kirkegård, herregård, museum. Udstykning 1900- 1930, da byen brød sin middelaldergrænse.

69. Kirkeholmen med Algade, kirke, forretninger og biograf.

70. Havneområdet med tilhørende anlæg til trafikhavn, fiskerihavn og marina. GI. havn OG færgehavn. Clemmesens Pakhus. Havne „torvet“

71. Morsø Jernstøberi med arbejderkvarter langs Nørrebro og

i „baggaderne“, bl.a. Børneasylet i Asylgade. Nykøbing som industriby (1870-1920)

72. „Fiskerbyen“ og Ringsgade. Byens middelaldercentrum.

72a. Nørregade. Den gamle hoved indfaldsvej mod Nordmors. Fine huse, bl.a. Bomhuset.

73. Ostergade med fine gårde/huse samt Strandvejen, byens „guldkyst“ 1900-1940.

74. Kirkegården med kapel.

75. Mølleparken/vænget. Boligblokke fra 1950 - 1960 til afhjælpning og forbedring af boligsituationen for arbejderklassen.

76. Havekvarteret. Fra kolonihave, sommerhus til mondænt boligområde.

77. Grøndalsvej. Dementboligbyggeri fra 1940- 50'erne.

78. Havekvarteret. Fra kolonihave, sommerhus til mondænt boligområde.

79. Harehøj. Bronzealdergravhøj - højtliggende. fælles rettersted for Morsø Nørre og Sønder Herred.

LITTERATUR - EKSEMPLER PÅ BØGER OG ARTIKLER

Oversigter og tidsskriftsrækker:

- * Caspar Schade: Beskrivelse over Øen Mors, 1811
- * C. Diørup: Thisted Amt, 1842
- * J. P. Trap: Danmark, I-V udg., 1855-1955
- * Jul på Mors, lokalhistorisk årsskrift, 1963-2003
- * Historisk Årbog for Mors, 1919-1932
- * Årbog for Thy og Mors, årg. 19.-19..
- * Morsø Landbrugsskoles årsskrifter 1987-2003
- * Hugo Matthiessen: Limfjorden - fortoninger og strejflys (1936)
- * A. F. Schmidt: Morsingboer i gamle dage I-IV (1930-38)
- * Do.: Fra Mors I-III (1957-64)
- * Turistårbogen 1944 - Salling, Fur og Mors.
- * Do. 1958 - Limfjorden
- * Skarv-guide: Oplev Viborg Amt (1999)

Ældre jernalder.

- (Hatt.G.: To bopladsfund fra ældre jernalder, fra Mors og Himmerland.
Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. (1928)
- (Hatt G.: En brandtomt af et jernalderhus paa Mors.
Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. (1930)
- (Albrethsen S.E.: Disse mennesker mener - . Skalk (1973-5)
- (Albrethsen S.E.: Bjergby - en jernaldergravplads på Mors.
Nationalmuseets Arbejdsmark. (1974)
- (Jensen J.: Danmarks Oldtid. Ældre jernalder 500 f.Kr-400 e.Kr. (2003)

Yngre jernalder og vikingetid.

- (Ulriksen J.: Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark
mellem 200-1100 e. Kr. (1998)
- (Holmberg B. og Madsen J. S. 1998. Da kom en snekke...Havnepladser fra 1000- og
1100-tallet? KUML (1997-98)
- (Nielsen S. og Noe P.: Karby, MIV 7. (1977)
- (Nielsen S.: Karby-udgravningen på Mors. - Med nogle bemærkninger om den keramiske
udvikling i yngre jernalder.
Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. (1985)
- (Nielsen S.: En vikingetidslandsby på Mors. MIV 6. (1976).
- (Vegger P. B.: Dalgård. I Danmarks længste udgravning (1987)
- (Madsen H. J. & P.Vegger: Karby på Mors. En landsby fra vikingetiden. KUML
(1990)
- (Jytte Nielsen: Vikinger til hest. MIV 16 (1991)

Desuden findes på Morslands Historiske Museum et meget stort kildemateriale fra udgravninger på Mors, der fortæller om øens udvikling fra jægerstenalder til middelalder.

Landbrug

- * Artikler i Morsø Landbrugsskoles årsskrifter.
- * Morsø Landboforening: Jubilæumsbog 1844-194
- * Do.: Der hvor vi stred og sang, jubilæumsbog, 1994

- * Morsø Husmandskreds: Jubilæumsskrift 1910-35
- * Do. mfl.: Sammenhold giver styrke (1991)

Bebyggelse og byggeskik

- * Artikler om gårde, huse i by og på land i Jul på Mors og Historisk Aarbog.
- * K. G. Holch Andersen: Kammerherrens Højris (1983)
- * Freddy Boysen: Glomstrup på Mors (1997)
- * Per Vegger/S. Overgaard: Dueholm Kloster og Herregaard (1996)
- * Morsø Bevaringsforening: Årsskrifter
- * H. Bakbo: Morsø Skolevæsen (1969)
- * (Se under Nykøbing og sognebeskrivelser)

Plantager

- * C. B. V. Hansen: Træplantningens historie i Thisted Amt siden år 1800 (1911)
- * C. F. Jensen: Sindbjerg og Morsø Sønderherreds Plantage (1955)
- * S. Overgaard: 3 småskrifter:
 - Morsø Sønderherreds Plantage
 - Legind Bjerger 100 år (1992)
 - Smedebjerger

Håndværk/Industri

- * Artikler om håndværkere og industrivirksomhed i Jul på Mors
- * Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Morsø-fabrikken (1989)
- * S. Overgaard: Møllebyggeri på Mors (Art. i Sol, vind, vand, jord, 2001)
- * Svend Rindholt: Morsø Støbegods i hundrede år (1953)
- * Holch Andersen, Per Noe: N. A. Christensens Jernstøberi (1978)

Råstofgravning og -udnyttelse

- * Miljøstyrelsen m.fl.: Molerindvinding på Mors (1985)
- * S. Schack Pedersen, G. Krarup Pedersen, Per Noe: Moleret på Mors (1994)
- * Morsø Kalkselskab: Afslutningsskrift (1935)
- * Om kridt - div. artikler i Jul på Mors.

Handel og Søfart

- * Florian Martensen-Larsen: Hav, fjord og handel (1986)
- * Susanne Overgaard: Byens Havn - gennem 300 år (1993)
- * Do.: Købmandskorn og nye handelsveje (Utrykt speciale, 1990)

Fiskeri

- * Holger Rasmussen: Limfjordsfiskeriet før 1825 (1968)
- * Thomas Højrup: Det glemte folk (1983)
- * Østers Kompagniet (om skaldyrsfangst og industri, under udgivelse)

Færgefart og anden infrastruktur

- * K. G. Holch Andersen: Rofærge og Dampdrift - Sallingsund (1974)
- * Do.: Hestekraft og motorvogn (1978)
- * Knud Sørensen: Bro over Sallingsund (1978)
- * K. G. Holch Andersen: Vilsund-overfarten (1989)
- * J. O. Dancker-Jensen: Da Jernbanen stod til søs på Limfjorden (1998)
- * K. G. Holch Andersen: Typer og tryk - om Morsø Avis (1980)

* Poul Kjeldgaard: Thisted Amts veje og vandløb (1992)

* Div. artikler i ovenstående tidsskrifter og oversigter.

Nykøbing

* Chr. Villads Christensen: Nykjøbing paa Mors 1299-1899 (1902)

* K. G. Holch Andersen: Nykøbing Mors i tekst og billeder 1800-1960

* Per Noe og S. Overgaard: By og Ø (Kort og godt 3, 1999)

* (Se også Handel og Søfart)

* Mai-Brit Lauritsen: En levende by - mobiliteten i 1850'erne (Speciale, 2001)

Sognebeskrivelser:

* Svenning S. Svenningsen: Ejerslev Sogns udvikling (1958)

* P. Rasmussen og A.F. Schmidt: Frøslev og Møllerup Sognes Historie (1955)

* Med flere...

Trosliv m.v.

* K.G. Holch Andersen: Nykøbing-borgerne og deres kirke (1975)

* Kæseler, Noe m.fl.: Morslandet (1975)

* Kæseler, Borg, Vegger, Hesselager: Kirkerne på Mors

* A. Kæseler: Dueholms Diplomatarium (2003)

* Per Fisker: Morsø Frimenighed 1871-1971 (1971)

* Valdemar Pedersen: Indre Mission på Mors (1937)

* A. Kæseler: Heksetro og hekse på Mors (o. 2000)

* Div. kapitler i A. F. Schmidts bøger.

* H. H. Kierkegaard: Galtrup Forsamlingshus (Arkitektskolen, afg.opg. 1978)

Herudover findes en række bøger, skrifter og artikler om sprog, skik og brug, krigene 1864 og 1940-45, enkelte foreninger og virksomheder samt erindringer og meget mere.

Desuden utrykt materiale til belysning af de fleste emner på Morsø Lokalhistoriske Arkiv.

KOLOFON

Følgegruppen

Bevaringsrådet	Uffe Korsgaard Søren H. Larsen Børge Asferg Ove Møller Jensen Viggo Vangsgaard Bjarne Knudsen Gunnar H. Olesen Christian Hansen Kjeld Ross Sørensen Per Noe	Formand/UTM Tekn.Forv./projektansv. Tekn.Forv. KMB/UTM KMB/UTM Arkitekt Museum
Teknisk Udvalg	Leif Berntsen Keld Kortegaard Kaj Rasmussen Bente Lyndrup	UTM UTM UTM UTM
Lokalhistorisk arkiv	Susanne Overgaard	Museum
Landdistriksrådet	Knud Mikkelsen Edvard Mark	Borgerfore. m.v.
Dansk Landbrug	Kjeld G. Kudsk Poul Lund	Morsø Landboforening Morsø Familieforgbrug
Morsø Turistbureau	Bente Christensen	
Danmarks Naturfredn.	Carl Nørgaard	
Cityforeningen	Henning Christensen	
Viborg amt	Ole Olesen	
Kulturmiljørådet	Erik Einar Holm	
Sekretær	Marianne Galsgaard	Teknisk Forvaltning
Repræsentant for skolerne	Britta Henriksen	

Redaktion

Lis Jensen

Kulturarvsstyrelsen

Konsulent

Per Noe
Susanne Overgaard
Afsnittene:
Historiske hovedtræk
Tid - tema - emner
Kulturmiljøer

Morslands Historiske Museum

Museet og følgegruppen

Ole Olesen
Naturgrundlagets hovedtræk
Kulturlandskabets hovedtræk
Arkitektoniske hovedtræk
Gøsta Knudsen
Nykøbing Mors
Anne-Grete Andersen
Landsbybebyggelsen
Peter Roland
Redigering
Gert Bech-Nielsen

Arkitektfirmaet
Gert Bech-Nielsen

